ISBN PAPER AND BOOKS

2018 - 19

Scanned with OKEN Scanner

(18)

(9)

National Conference

On

Impact of Globalisation on Political, Socio-Economic and Liberal Democracy in India

[illegible] Sept. [illegible]

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Political Science

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

Editor

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Dayanand M. Gudewar

Scanned with OKEN Scanner

ISBN- 978-93-83672-75-2

२७. जागतिकीकरणांचे सामाजिक चळवळीवरील परिणाम — १७८
प्रा. डॉ. शामराव महादेव लेंडवे

२८. जागतिकीकरण आणि उच्च शिक्षण — १८२
डॉ. सुनिल विश्वनाथराव शिंदे , संतोष बालासाहेब कोल्हे

२९. जागतिकीकरणाचा नकारात्मक पैलू — १८६
प्रा. ज्ञानेश्वर बनसोड, डॉ. महादेव गव्हाणे

३०. जागतीकीकरण आणि भारताची वाटचाल — १९१
डॉ. संतराम प्रभाकर मुंढे

३१. भारत आणि जागतिकीकरण — १९६
प्रा. डॉ. बोरोळे रजनी अनंतराव

३२. जागतिकीकरण : ग्रामसंस्कृती व मराठी साहित्य — २००
डॉ. सूर्यवंशी दिपक सुभाषराव

३३. जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम - एक अभ्यास — २०६
प्रा.डॉ.सुखनंदन ढाले

३४. खाउजा संस्कृती मधील शेतकरी आत्महत्या — २१८
प्रा.डॉ.रामदिनेवार गोविंद शंकरराव

३५. भारतीय समाज आणि जागतिकीकरण — २२३
प्रा. डॉ. घायाळ एस. पी.

३६. जागतिकीकरण आणि उदारमतवादी लोकशाही — २३१
प्रा.डॉ. एस.एम. कोनाळे

३७. जागतिकीकरण आणि रोजगार — २३६
डॉ. स्मिता काशिनाथराव मरवाळीकर

३८. जागतिकीकरण व भारतातील उच्च शिक्षण — २३९
प्रा.घटकार आर.व्ही.

३९. जीएसटी:- एक देश एक कर — २४४
प्रा. काळे गोविंद रामराव

४०. जागतिकीकरणाचे भारतावरील परिणाम — २४९
प्रा.कुंभारकर के.जी.

४१. जागतिकीकरण आणि नवीन आंतरराष्ट्रीय राजकीय व्यवस्था — २५३
प्रा. अरूण पेंटावार

४२. जागतिकीकरण
प्रा. डॉ. राजेंद्र
४३. जागतीकिकरणा
प्रा. डॉ. जे. टी.
४४. जागतिकीकरण
डॉ.डोंगरे एल.ब
४५. उच्च शिक्षणातील
डॉ.नारायण तु. व
46. फेसाटी' कांदबरी
प्रा. डॉ. गोविंद क
४७. जागतीकीकरणाच
प्रा.डॉ.मानवते उ
४८. जागतिकीकरण अ
सिध्दार्थ मुंगे
४९. जागतिकीकरणाचे
प्रा.तोंडारे विजय
५०. जागतीकीकरण :
प्रा. श्रीमती शिंदे
५१. जागतिकीकरण - र
प्रा. शिंदे शाम भा
५२. जागतिकीकरणाचा
प्रा.डॉ.नवनाथ गो
५३. जागतिकीकरणाचा
प्रा.डॉ.सूर्यकांत लक्ष
५४. जागतिकीकरण
प्रा.डॉ.संतोष गुणव
५५. जागतिकीकरणाचे स
प्रा. वाघमारे आर.
५६. जागतिकीकरण आणि
डॉ. ए.एन. सिध्देवा

Scanned with OKEN Scanner

ISBN- 978-93-83672-75-2

३२.
जागतिकीकरण : ग्रामसंस्कृती व मराठी साहित्य

डॉ. सूर्यवंशी दिपक सुभाषराव
मराठी विभाग, शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, जि. उस्मानाबाद

जागतिकीकरण ही संकल्पना 'आर्थिक' बाबींशी संबंधित असल्याचे वरवर पाहता दिसते. परंतू त्याबरोबरच ती भाषा, साहित्य, समाज, शिक्षण आणि संस्कृतीशीही तितक्याच प्रमाणात किंबहुना अधिक व्यापक स्वरूपात संबंधित जोडलेली आहे. खरे तर ही संकल्पना भारतीयाशी नवी नाही. प्राचीन काळापासूनच कोणत्या ना कोणत्या कारणांनी परकीयांशी भारतीय लोकांशी संपर्क आलेला आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिक क्रांती, दळणवळण, सामाजिक जीवन, इ. शी संपर्क वाढला आणि अत्यंत व्यापक परिस्थितीत संपूर्ण जगभरात खुली जीवघेणी स्पर्धा लागली आहे. यामुळे जग हे एक खेडे बनले आहे, आपल्या उत्पादित वस्तूला बाजारपेठ मिळावी या करीता सर्वांची धडपड लागली. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे जागतिकीकरणाची संकल्पना उदयास आली.

प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशात भांडवलशाही व साम्यवादी विचारसरणीचा प्रचार आणि प्रसार करण्यात आला. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, उद्योगधंदे आणि नियोजनातून विकास करण्यासाठीची त्रिसूत्री कृतीत आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. परंतू याची योग्य अंमलबजावणी भारतात झाली नाही. तसेच आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडून घेतलेले कर्ज भारताला फेडता आले नाही. परिणामी देश आर्थिक पारतंत्रात सापडला. याकरीता उपाययोजना म्हणून बंदिस्त अर्थव्यवस्थेकडून खुल्या अर्थव्यवस्थेकडे जाणारे नवे आर्थिक धोरण स्वीकारले. अमेरिका व रशिया या दोन गटात झालेली. विभागणी, गॅट करार, जागतिक व्यापारी संघटना, डंकेल प्रस्ताव आणि देशाची खालावलेली परिस्थिती यातून सावरण्यासाठी म्हणून २४ जुलै १९९१ रोजी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रवेश केला. तत्कालिन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव व अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी आर्थिक पतधोरण जाहीर केले. मात्र ही संकल्पना वरदान न ठरता आहे. संत ज्ञानेश्वरांचे 'विश्वेचि माझे घर' हा व्यापक दृष्टीकोन आज फोल ठरत आहे. भारतासारख्या बहुभाषिक व

Scanned with OKEN Scanner

मराठी साहित्य

. जि. उस्मानाबाद

संबंधित असल्याचे वरवर पाहता
ण आणि संस्कृतीशीही तितक्याच
ेली आहे. खरे तर ही संकल्पना
ा के ा कारणांनी परकीयांशी
औद्योगिक क्रांती, दळणवळण,
पक परिस्थितीत संपूर्ण जगभरात
ं बनले आहे, आपल्या उत्पादित
ली. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे

ो विचारसरणीचा प्रचार आणि
धंदे आणि नियोजनातून विकास
ात आले. परंतू याची योग्य
नाणेनिधीकडून घेतलेले कर्ज
पारतंत्रात सापडला. याकरीता
वस्थेकडे जाणारे नवे आर्थिक
लेल विभागणी, गॅट करार,
खालावलेली परिस्थिती यातून
णाच्या प्रक्रियेत प्रवेश केला.
मनमोहन सिंग यांनी आर्थिक
ाहे. संत ज्ञानेश्वरांचे 'विश्वेचि
भारतासारख्या बहुभाषिक व

बहुसांस्कृतिक देशाला एक आव्हान ठरत आहे. देशादेशांची अस्मिता नष्ट करून एकसारखेपणा आणणे, संपूर्ण जगातील बाजारपेठेची व्यापारानुकूल मनोवृत्ती बनविणे उद्दिष्ट आहे.

व्यापार, राजकारण, समाजकारण, आरोग्यविषयक, शेती व भाषा क्षेत्रावर याचा व्यापक परिणाम झाला. वास्तविक जागतिकीकरणाची प्रक्रिया पहिल्या महायुद्धापूर्वी वसाहतवादी व्यापार धंद्याच्या काळापासून सुरू झाली आहे. युरोपियन राष्ट्रातील इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, हॉलंड, पोर्तुगीज, इटाली, रशिया या राष्ट्रांनी जगभर वसाहती व्यापारानिमित्त प्रस्थापित केल्या. याच अनुषंगाने भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, "वास्को-द-गामाच्या काळापासून जागतिकीकरण सुरू झाले."

जागतिकीकरणाचे परिणाम :

जागतिकीकरणाच्या या विशालकाय गतिमान प्रक्रियेत त्याचा परिणाम समाज भाषा आणि संस्कृतीवर होत आहे. विकसित राष्ट्र विकसनशील देशावर प्रचंड मोठा आघात करीत आहेत. ज्ञान-विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या बळावर अनेक गरजोपयोगी वस्तू तयार होत आहेत. परिणामी अनेक देशांतर्गत असणाऱ्या भाषा संपुष्टात येत चालल्या आहेत. जगात सात हजार भाषा बोलल्या जात होत्या. तर भारतात अडीच हजार. त्यापैकी सुमारे १९५२ एवढ्या भाषा बोलल्या जातात. हजारो वर्षापासूनची संस्कृती, जीवनशैली बदलून भांडवली, व्यापारी भाषा बोलली जात आहे. गावात असणाऱ्या अनेक गावकी, बलुतेदारी, कारू, नारू, फिरस्ते हे सारेच गावगाड्याचे भागीदार. यांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल झाला. अस्सल ग्रामीण संस्कृतीतील बैलगाडी, तिफण, मोट-विहीर, नाडा, खळं, ढगारा, पोशाख, सलमकाडी, उतरंड अशी अनेक शब्दांची बदलत्या समाजजीवनात आणि जागतिकीकरणामुळे या शब्दांचा ऱ्हास होत गेला आहे.

ग्रामीण साहित्य :

शेती, शेतकरी, शेतमजूर यांचा सर्वंकष आलेख ग्रामीण साहित्यातून चित्तारला जातो. ग्रामीण समाजजीवनाचे वेगळेपण म्हणजेच यातून भारतीय संस्कृतीचे एक वेगळेपण दिसून येते. ग्रामीण साहित्य प्रकृती व स्वरूपाविषयी ज्येष्ठ अभ्यासक डॉ. द. ता. भोसले म्हणतात, "लेखकाची ग्रामीणते विषयीची जाणीव ग्रामीण साहित्यनिर्मितीत महत्त्वाची आहे. यात कृषी संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी जोडलेले अनुभव ग्रामीण बोलीचा कलात्मक म्हणून झालेला वापर

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN- 978-93-83672-75-2

आणि ग्रामीणतेचे संस्कार असलेले लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व यातून ग्रामीण साहित्यनिर्मिती होते."

साहित्यिक समाजाचा एक घटक असून साहित्यनिर्मिती हे एक समाजातील अपत्यच असते. समाजाचे सखोल प्रतिबिंब त्यात पडलेले असते. अशा बदलत्या समाजव्यवहारात एक नवी संवेदनशील पिढी उदयास आली. शेतकरी १८ अलुतेदार, १२ बलुतेदार, शेतमजुर यांचे जिणे विपरित परिस्थितीकडे वाटचाल करत आहे.

शेतीचे, साधनांचे, पाण्याचे, सुविधांचे ग्रामीण भागात अनेक समस्यांचे वावडे निर्माण होत आहेत. यंत्राचा वापर, बिल्डर लॉबी, उद्योजक, व्यापारी, सावकार अशा सर्व लोकांचे ग्रामीण भागाकडे लक्ष लागले आहे. १९९० नंतरचे चित्र आंतर्बाह्य बदलताना दिसत आहे. माणूस, अस्मिता, नातेसंबंधात अंतर व माणुसकीचे मूल्य संपणारी व्यवस्था निर्माण होताना दिसते.

ग्रामीण कविता :

आजच्या आधुनिक काळात मराठी भाषा समृद्ध व विकसित होत आहे. भाषांतराच्या माध्यमातून मराठी भाषेला स्वतंत्र करियर म्हणून पुढे येत आहे. भाषा, साहित्य, संस्कृती, धर्म, संशोधन, आंतरराष्ट्रीय संबंध, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, पर्यटन, क्रीडा आणि सामाजिक शास्त्रे या विविध क्षेत्रातून भाषांतराची मोठी गरज निर्माण झाली आहे. भारत हा स्वतंत्र बहुभाषा, बहुसांस्कृतिक व खंडप्राय असणारा देश असल्याने अलिकडच्या काळात अनुवादाला प्राधान्य मिळत आहे.

ग्रामीण कविता आज समृद्ध झालेली दिसते. जागतिकीकरणाचे वास्तव चित्र यातून साकारले जात आहे. जगदीश कदम, जीवन आनंदगावकर, कैलास दौंड, नरेश गवळी, राजेंद्र पाटील, अनिल पाटील, केशव देशमुख, शशिकांत शिंदे, भारत हंडीबाग, किसन घारूळे, महेश मोरे, शिवाजी मरगीळ, अविनाश गायकवाड, बालाजी इंगळे, लक्ष्मण महाडिक, चंद्रशेखर मलकमपट्टे, भरत दौंडकर, गुलाब सानोने, प्रमोद माने, गणेश भाकरे, युवराज पवार, उत्तम पवार, प्रफुल्ल शिलेदार, अरूण काळे, अरूण पवार, अरूणचंद्र गवळी, सुनिल अवाचार, महेंद्र भवरे, सदानंद देशमुख, प्रमोद शिखरे, प्रल्हाद बांदेकर, प्रकाश होळकर, वीरधवल परब, अजय कांडोरे, एकनाथ पाटील, देविदास चौधरी, इंद्रजित भालेराव, हेमंतकुमार कांबळे अशा अनेक कवींचा त्यांच्या कवितांचा विचार केल्यास जागतिकीकरणाविषयी त्यांचे चिंतन लक्षात येते.

च यातून ग्रामीण साहित्यनिर्मिती

र्मिती हे एक समाजातील अपत्यच
शा बदलत्या समाजव्यवहारात एक
दार, १२ बलुतेदार, शेतमजुर यांचे

त अनेक समस्यांचे वावडे निर्माण
ारी, कार अशा सर्व लोकांचे
आंतर्बाह्य बदलताना दिसत आहे.
संपणारी व्यवस्था निर्माण होताना

विकसित होत आहे. भाषांतराच्या
आहे. भाषा, साहित्य, संस्कृती, धर्म,
न, क्रीडा आणि सामाजिक शास्त्रे या
आहे. भारत हा स्वतंत्र बहुभाषा,
कडच्या काळात अनुवादाला प्राधान्य

गतिकीकरणाचे वास्तव चित्र यातून
र, दौंड, नरेश गवळी, राजेंद्र
दे, भारत हंडीबाग, किसन घारूळे,
बालाजी इंगळे, लक्ष्मण महाडिक,
प्रमोद माने, गणेश भाकरे, युवराज
ण पवार, अरूणचंद्र गवळी, सुनिल
, प्रल्हाद बांदेकर, प्रकाश होळकर,
देविदास चौधरी, इंद्रजित भालेराव,
च्या कवितांचा विचार केल्यास

ज्यांनी कविता या विषयाला अनुसरून लिहिली ती खऱ्या अर्थाने आजच्या परिस्थितीला जवळची ठरली. त्यातून सृजनात्मक, मूल्यात्मक, वाङ्मयीन पातळीवरचा आविष्कार उदयास आला. स्वत्व, स्वाभिमान, पोटाचा गंभीर प्रश्न एका काव्यातून रेखाटतात तेंव्हा,

"माणूस म्हणून त्याची असलेली ओळख
शहरानं कुरतूडून टाकली होती"
- जागतिकीकरणात मराठी कविता

त्याचबरोबर वास्तवाला साकारणारी सशक्त आणि व्यवहार्य पातळीवरील श्री सुनिल अवचार यांची ग्लोबल संस्कृतीवर आधारलेली सर्वसामान्यांच्या जगण्यावर प्रश्नचिन्ह आणणाऱ्या परिस्थितीवर आधारलेली एक रचना,

"भाकरीऐवजी चॉकलेट
पाण्याऐवजी बिस्लेरी
झोपड्यांसाठी ए. सी.
अंधारात हॅलीजन"

एकूणच या अनोख्या वास्तवाचे चित्रण घडविणाऱ्या कवितेतून आशय परखडपणातून रेखाटला आहे. अशा भीषण जगण्या-मरण्याच्या परिस्थितीत प्रसारमाध्यमे डोळेझाक करतात. तेंव्हा कवी खंत व्यक्त करतो.

सुनिल अवचार यांनी 'ग्लोबल वर्तमानाच्या कविता' २००९ संग्रहातून शोषणाचे आधुनिक सूत्र मांडले आहे. त्यांनी बी.पी.एल. चा गहू : देत नाही जगू अन् देत नाही मरू! यात दोन घटक शोषक-शोषित यांतील व्यापक विषमता अभिव्यक्त केले आहे.

माझ सुख समजून घेण्यासाठी कुठलाही स्पायडरमॅन येत नाही
अद्भूत हॅरिपॉटर आपल्या प्रश्नाविषयी बोलत नाही
अमेरिकचं यान आमच्या झोपड्यांची हेरगिरी करत नाही
आणि बीपीएल चा गहू जगूही देत नाही अन् मरूही देत नाही

एकूण कवीची ही १४० ओळींची कविता समकालीन वास्तवाचा वेध घेते तेही अत्यंत परखडपणे.

Scanned with OKEN Scanner

याच अनुषंगाने ग्रामीण गरीब, निसर्गाच्या सान्निध्यात कृपेवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे विश्व जागतिकीकरणामुळे धोक्यात येत आहे. कांही मूठभर स्वार्थी लोक आधुनिक सुखासाठी नाविण्याचा गोडवा गातात, स्वागत करतात, ते भविष्याचा गंभीर प्रश्नांचा वेध घेत नाहीत. त्यावर महेंद्र भवरे सारखा ग्रामीण अस्मितेची जाण असणारा कवी लिहिता होतो,

"ग्लोबल गावचे ऊर असे भेसूर
आवळती सूर अवकाळी
मौतीनं मेलेल्या कुत्र्याचे
मौतीच्या मार्गावरील माणसांचे
मौतीनं सडलेल्या गावाचे
चिरतरूण अजरामर मौतीचे
ग्लोबल स्वागत असो"

खऱ्या अर्थाने कालोघात अनेक आव्हाने निर्माण होत आहेत. त्याच परिस्थितीत जागतिकीकरण अनेक प्रश्न समोर घेऊन महानगर ते गावखेडे अशी वाटचाल करत आहे.

समारोप व निष्कर्ष :

जागतिकीकरण जगण्याच्या पातळीवरून संवेदनांच्या पातळीवर आणि संवेदनांच्या पातळीवरून व्यवहार्य, अपरिहार्यपणे अवतरले आहे. नव्वदोत्तरी साहित्यातून अनेक साहित्यिकांनी नवबदलांचा आलेख कथा, कादंबरी, कविता, नाटक या माध्यमातून रेखाटत आहेत. या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जग खेडं बनले आहे, तर दुसरीकडे माणूस माणसापासून तितक्याच वेगाने दूर जात आहे. नात्यानात्यांमध्ये दुरावलेपण निर्माण होत आहे. सर्वसामान्य कष्टकरी, शोषीत माणसांचे आस्तित्व नष्ट होत चालले आहे.

मूठभरांच्या गुणवत्तेला तर धनिकांच्या पैशाला महत्त्व प्राप्त झालेल्या वर्तमानकाळात बहुसंख्येने असलेला समाज परिस्थितीपुढे नाकारला जात आहे. जागतिकीकरणाविषयीचे सखोल चिंतन विशेषतः इतर साहित्यापेक्षा कविता साहित्यप्रकारातून व्यापक रितीने रेखाटले आहे. समकालीन साहित्यातून समाजवास्तवाचे भान अनेक साहित्याच्या उपासकांनी मांडले आहे. एकूणच मराठी साहित्याच्या विश्वात अनेक कवींच्या कविता या मानवी मनाला भिडणाऱ्या संवेदनशील अशा प्रकारच्या विविधांगी आविष्कार म्हणाव्या लागतील. प्रस्तुत भारतीय समाजव्यवस्था ते जागतिकीकरण अशी या माध्यमातून संकल्पना विशद होत आहे. परिणामी विश्वमानवतेशी या साहित्यातून साहित्यातून साहित्यिक नाते जोडत आहेत.

संदर्भसूची
१) द. त
२) डॉ.
औरंग
३) उत्तम
जानेव
४) रा. ग.
५) डॉ. र
प्रकाश
६) WWV

कृपेवर अवलंबून असणाऱ्या
ूठभर स्वार्थी लोक आधुनिक
याचा गंभीर प्रश्नांचा वेध घेत
गारा कवी लिहिता होतो,

आहेत. त्याच परिस्थितीत
शी वाटचाल करत आहे.

ातळीवर आणि संवेदनांच्या
दोत्तरी साहित्यातून अनेक
टक या माध्यमातून रेखाटत
ाहे, तर दुसरीकडे माणूस
ावलेपण निर्माण होत आहे.
ने आहे.

त झालेल्या वर्तमानकाळात
हे. [illegible]तकीकरणाविषयीचे
तून व्यापक रितीने रेखाटले
त्याच्या उपासकांनी मांडले
कविता या मानवी मनाला
म्हणाव्या लागतील. प्रस्तुत
संकल्पना विशद होत आहे.
ते जोडत आहेत.

 ISBN- 978-93-83672-75-2

संदर्भसूची :

१) द. ता. भोसले, ग्रामीण साहित्य एक चिंतन, मेहता पब्लिसिंग हाऊस, पुणे, १९८८.

२) डॉ. भारत हंडीबाग, (संपा.), मराठी भाषा आणि वाणिज्य व्यवहार, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, सप्टेंबर २०१०.

३) उत्तम कांबळे, जागतिकीकरणात माझी कविता, सुगावा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, २६ जानेवारी २००६.

४) रा. ग. जाधव, प्रतिष्ठान, संमेलन विशेषांक, जानेवारी २००४.

५) डॉ. संभाजी पाटील (संपा.) एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य, अरूणा प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती १० एप्रिल २०१७.

६) www.facebook.com

Scanned with OKEN Scanner

National Conference

On

Impact of Globalisation on Political, Socio-Economic and Liberal Democracy in India

(28th & 29th Sept. 2018)

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Political Science

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot, Dist.Latur

Editor

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Dayanand M. Gudewar

Scanned with OKEN Scanner

Index

1. Globalization Process in India: A Historical Perspective since Independence, 1947-2018 — 15
Dr. Namanand G Sathe

2. Globalization in Indian Context — 21
Prof. Rajesh K. Gaikwad

3. Implication of Globalization on Social Policy — 29
V. D. Gaikwad

4. Globalization and Related Issues. — 33
Dr.Ghode G.D.

5. The Social Impact of Globalization in the Developing Countries — 44
Dr. PatilVenkat Irwantrao

6. Impact of Globalization on Higher Education in India: Special Refernce to Girl Students — 51
Dr. Kantrao P. Pole

7. Globalization Related Issues — 59
Harshvardhan S.Kolhapure

8. The Social Impact of Globalization in the Developing Countries
Dunghav A.D

9. Impact Of Globalization, Privatization And Liberalization On Developing Economics — 71
Dr. Adate Nagnath M.

10. Globalization and Welfare State : Problems and Prospectus — 78
Dr.Ban Vashishth Ganpatrao

11. "Effects of Economic Globalization on employment" — 85
Bhimrao Dattu Mote

12. Globalization: Opportunities and Challenges — 88
Dr. R.K. Kale

13. Impact of globalization on micro, small and medium enterprises in India — 93
Mr. B. S.Sawant

Scanned with OKEN Scanner

13.

Impact of globalization on micro, small and medium enterprises in India

Mr. B. S.Sawant
Assist.Prof. *Department of commerce, S.M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalya, kalamb, Dist. Osmanabad.*

Abstract:

MSMEs are a very important segment in the Indian industrial sector and would continue to play a crucial role in the Indian Economy in the future. It also brought in huge amounts of foreign investments into the country and provided employment opportunities for many people in the country which in its turn helped reduce the level of poverty in the country. A rewarding feature of economic development in India is due to impressive growth of modern MSMEs. Globalization is the process of integration of the world into one huge market. It provides several things to several people with removal of all trade barriers among countries. Globalization happens through three channels: trade in goods and services, movement of capital and flow of finance. Globalization in India is generally taken to mean integrating the economy of the country with the world economy. The real thrust to the globalization process was provided by the new economic policy introduced by the Government of India in 1991 at the behest of the 1MF and the World Bank.This paper focuses on the implication of Globalization; analyze the performance of small scale industries based on number of units, employment, production, investment and exports on post liberalization.

Keywords: Globalization, Economic Growth, GDP, MSMEsperformance.

Introduction:

Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) have been the backbone of the Indian Economy. It contributes significantly in the economic and social development of the country by fostering entrepreneurship and generating largest employment opportunities at comparatively lower capital cost, next only to agriculture. MSMEs are complementary to large industries as ancillary units and this sector contributes significantly in the inclusive industrial development of the country. The MSMEs are widening their domain across sectors of the economy, producing diverse range of products and services to meet demands of domestic as well as global markets. The MSME sector is highly heterogeneous.

Scanned with OKEN Scanner

There are different size of the enterprises, variety of products and services and level of technology. It helps in the industrialization of rural and backward areas. It reduces regional imbalances. It provides equitable distribution of national income and wealth.

Definitions: In accordance with the provision of Micro, Small & Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006, The Micro, Small and Medium Enterprises is classified as two categories.1) Manufacturing sector and 2) Service sector

Manufacturing Sector		
Sr. no.	**Enterprise Category**	**Investment in plant and machinery**
1	Micro Enterprises	Does not exceed 25 lakh rupees
2	Small Enterprises	More than25 lakh rupees but does not exceed 5 crore rupees.
3	Medium Enterprises	More than 5crore rupees but does not exceed 10 crore rupees.

Service Sector		
Sr. no.	**Enterprise Category**	**Investment in equipment**
1	Micro Enterprises	Does not exceed10 lakh rupees
2	Small Enterprises	More than 10 lakh rupees but does not exceed 2crore rupees
3	Medium Enterprises	More than 2crore rupees but does not exceed 5 core rupees

Objectives of the study:

1. To study fundamental concepts of MSMEs
2. To establish the extent to which the challenges affect MSMEs in globalization and competitiveness.
3. To evaluate the opportunities in India

Methodology

The study involves a critical analysis of functioning of some micro, small and medium scale enterprises in the country both in manufacturing and service sector and intends to identify the potentialities for growth, opportunities, major challenges experienced by these enterprises. The data are collected mostly from secondary sources by way of access to various Government policies/ programs including published Annual Reports, Journals, Books and available official websites.

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN- 978-93-83672-75-2

Globalization

"Globalization is a process that encompasses the causes, course, and consequences of transnational and transcultural integration of human and non-human activities."

. Globalization can be defined as the process of change, increasing interconnectedness and interdependence among countries and economies, bringing the world closer through better world-wide communication, transport and trade links. This process is changing the world dramatically and quickly, affecting economic, social, political and cultural aspects of life. Globalization refers to an advanced stage of development where capital, technology, labour, raw materials, information and transportation, distribution and marketing are integrated or interdependent on a globe scale.

Performance of the MSME Sectorin Indian Economy:

The Micro, Small & Medium Enterprises (MSMEs) have been contributing significantly to the expansion of entrepreneurial endeavors through business innovations. The MSMEs are widening their domain across sectors of the economy, producing diverse range of products and services to meet demands of domestic as well as global markets. As per the data available with Central Statistics Office (CSO), Ministry of Statistics & Programme Implementation, the contribution of MSME Sector in country's Gross Value Added (GVA) and Gross Domestic Product (GDP), at current prices for the last five years is as below:

Contribution of MSMEs in country's economy at current price

Years	MSME GVA	Growth (%)	Total GVA	Share of MSME in GVA (%)	Total GDP	Share of MSME in GDP (in %)
2011-12	2583263	-	8106946	31.86	8736329	29.57
2012-13	2977623	15.27	9202692	32.36	9944013	29.94
2013-14	3343009	12.27	10363153	32.26	11233522	29.76
2014-15	3658196	9.43	11481794	31.86	12445128	29.39
2015-16	3936788	7.62	12458642	31.60	13682035	28.17

urce: central statistics office, ministry, of statistics and programme implementation.

Statistics reveal that the number of such enterprises set-up, employment generated and the investments made in the MSME sector in India hasshown an increasingtrend over the years as evident from

ISBN- 978-93-83672-75-2

Performance of MSME sector in India

Year	Total Working Enterprises	Employment Generated (In Lakh)
2010-11	428.73	965.15
2011-12	447.64	1,011.69
2012-13	447.54	1,061.40
2013-14	488.46	1,114.29
2014-15	510.57	1,171.32

Source: Annual Report of MSME, Government of India, 2015-16.

Estimated Number of MSMEs in the Country:

As per the National Sample Survey (NSS) 73rd round, conducted by National Sample Survey Office, Ministry of Statistics & Programme Implementation during the period 2015-16, there were 633.88 lakh unincorporated non-agriculture MSMEs in the country engaged in different economic activities (196.64 lakh in Manufacturing, 230.35 lakh in Trade and 206.84 lakh in Other Services and 0.03 lakh in Non-captive Electricity Generation and Transmission. the distribution of MSMEs activity category wise.

Estimated Number of Enterprises (in lakh)

Activity Category	Urban	Rural	Total	Share (%)
Manufacturing	114.14	82.50	196.65	31
Trade	108.71	121.64	230.35	36
Other Services	102.00	104.85	206.85	33
Electricity	0.03	0.01	0.03	0
All	324.88	309.00	633.88	100

Source: Annual Report of MSME, Government of India, 2015-16.

It is seen that 31% MSMEs were found to be engaged in manufacturing activities, while 36% were in Trade and 33% in Other Services. Again out of 633.88 estimated numbers of MSMEs, 324.88 lakh MSMEs (51.25%) were in rural rural area and 309 lakh MSMEs (48.75%) were in the urban areas.

The Micro sector with 630.52 lakh estimated enterprises accounts for more than 99% of total estimated number of MSMEs. Small sector with 3.31 lakh and Medium sector with 0.05 lakh estimated MSMEs accounts for 0.52% and 0.01% of total estimated MSMEs, respectively. The distribution of different categories of enterprises in rural and urban areas.

Distribution of Enterprises Category Wise (Numbers in lakh)

Sector	Micro	Small	Medium	Total	Share (%)
Rural	324.09	0.78	0.01	324.88	51
Urban	306.43	2.53	0.04	309.00	49
All	630.52	3.31	0.05	633.88	100

Scanned with OKEN Scanner

Source: Annual Report of MSME, Government of India, 2015-16.

State-wise Distribution of estimated MSMEs State of Uttar Pradesh had the largest number of estimated MSMEs with a share of 14.20% of MSMEs in the country. West Bengal comes as close second with a share of 14% again. The top 10 States together accounted for a share of 74.05% of the total estimated number of MSMEs in the country.

State-wise Distribution of enterprises

Sr. No	State	Estimate Number of MSMEs in lakh	Share (in %)
1	Uttar Pradesh	89.99	14
2	West Bengal	8.67	14
3	Tamil Nadu	49.48	8
4	Maharashtra	47.78	8
5	Karnataka	38.34	6
6	Bihar	34.46	5
7	Andhra Pradesh	33.87	5
8	Gujarat	33.16	5
9	Rajasthan	26.87	4
10	Madhya Pradesh	26.74	4
Total of above ten States		**469.36**	**74**
Other State		**164.52**	**13**
All		**633.88**	**100**

Source: Annual Report of MSME, Government of India, 2015-16.

Opportunities in MSMEs

1. To improve the Better industrial relations.
2. Flow of foreign investment and technology.
3. Finance and subsidies are provided by the government.
4. Employment generation and expanding industrial network in rural areas.
5. It is extensively promoted and supported by the Government.
6. 40% exports in India are through MSME channel.
7. Globalization has offered new opportunities for the MSMEs.
8. After globalization Better performance by the MSMEs.
9. As the domestic market gets competitive, small and medium firms try to Better Customer Satisfaction in every possible way.

Challengesof MSMEs:

1. Lack of Access to New Technology.
2. Absence of adequate and timely banking finance.
3. Lack of Skilled Human Resource.
4. Limited capital and knowledge.

Scanned with OKEN Scanner

5. Ineffective marketing strategy.
6. Lack of skilled man power for manufacturing, services, marketing etc.
7. Lack of access to global markets.
8. Problems of storage, designing, packing and product display.
9. In adequate infrastructure facilities, including power, water, roads.

Some highlights of the MSME sector:

1. MSMEs sector 45 % of the manufactured output and 40 % of its total exports of the country.
2. This sector provides employment nearly to 73 million people, in over 26 million units throughout the country.
3. MSME manufactures more than 6,000 products.
4. MSMEs are the backbone of the GDP in India. Their contribution to GDP is 8%.

Conclusion

MSMEs over the years have assumed greater significance in our burgeoning national economy by contributing to employment generation and rural industrialization. This sector possesses enough potential and possibilities to pushbutton accelerated industrial growth in our developing economy and well poised to support national programme like 'Make in India'. This sector has exhibited enough resilience to sustain itself on the strength of our traditional skills and expertise and by infusion of new technologies, capital and innovative marketing strategies. The Govt. has taken several policy initiatives but needs to ensure proper co-ordination and implementation of such schemes. The MSMEs must convert the threats of globalization into opportunities through increased productivity, product diversification, supply chain management, Research and Development activities.

References:

Annual Report 2015-16, Govt. of India, Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises.

Thiripurasundari, K and V. Gurumurthy (2009), " Challenges for Small Scale Industries in the Era of Globalisation" in "Small and Medium Enterprises under Globalisation: Challenges and Opportunities" L. Rathakrishnan (Ed), Page No.332-346.

Sandesara, J.C. (1993) "Modern Small Industry, 1972 and 1987-88: Aspects of Growth and Structural Change." Economic and Political Weekly, Vol.28 No. 6.

Scanned with OKEN Scanner

Gautam, R. K., & Singh, R. (2009). Small-Scale Industries of Punjab: An Overview. IUP Journal of Management Research, 8(3), 37.

Kansal, D. R., &Kansal, R. (2009).Globalization and its impact on small scale industries in India. PCMA Journal of Business, 1(2), 135-146.

Jeswal R. Role of SME in Indian Economy National Conference on Emerging Challenges for Sustainable Business 2012 ISBN – 978-93-81583-46-3.

Vasu, M.S.; Jayachandra K. (2014) Growth & Development of MSMEs in India: Prospects & Problems Indian Journal of Applied Research. 4 (5).

Subrahmanya, Bala (2011), " Small-Scale Industry Development for Export Promotion: India's Experience Under Liberalisation" in " Micro and Small Enterprises in India: Era of Reforms: Keshab Da(Ed) pp. 46-66.

Abor, J. and Quartey, P. (2010). Issues in SMEs in Ghana and South Africa International Research, Journal of Finance and Economics, Issue 39, 218-228.

Scanned with OKEN Scanner

National Conference

ISBN- 978-93-83672-72-1

On

Climate Change and It's Impact on Agriculture Development in India

(28th & 29th Sept. 2018)

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Geography

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

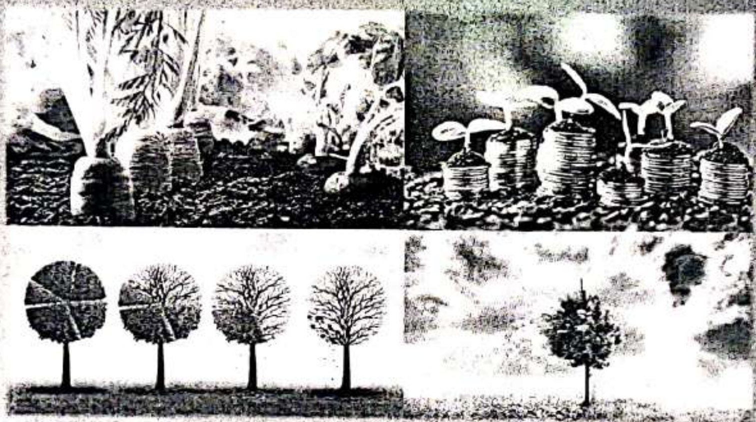

Editor

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Devidas S. Kendre

Dr. Prakash K. Morkhande

Dr. Padmakar B. Gone

19

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN : 978-93-83672-72-1

National Conference
On

Climate Change and It's Impact on Agriculture Development in India

(28th & 29th Sept. 2018)

VOLUM - I

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Geography

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

Editors

Prin. Dr. Sadanand H. Gone
Dr. Devidas S. Kendre
Dr. Prakash K. Morkhande
Dr. Padmakar B. Gone

Shaurya Publication, Latur

168

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-72-1

PUBLISHED AT
Kr. Vasantrao Narayanrao Naik Shikshan Prasarak Sansthas

PUBLISHER
Shaurya Publication,
Kapil Nagar, Khadgaon Road, Latur, Dist. Latur
Vistit- www.rjournals.co.in Email: hitechresearch11@gmail.com

EDITOR
Prin. Dr. Sadanand H. Gone
Dr. Devidas S. Kendre
Dr. Prakash K. Morkhande
Dr. Padmakar B. Gone

COVER DESIGNING
Arun Godam

PRINTING
R.R. Graphics , MIDC, Latur

Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from the Principal, **Dr. Sadanand H. Gone** Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist- Latur

28th September 2018 **Prin. Dr. Sadanand H. Gone**

Scanned with OKEN Scanner

12. Global Warming and Climate Change : It's Effect On Agriculture 98
Dr.D. S. Kendre, Dr.Ashok U. Nagargoje

13. Impact of climate Change on water Resources 104
Dr.LaggadPradip, Dr.BhalekarAnsiram

14. Impact of Climate Change on Indian Agriculture and Mitigating Priorities 109
Dr.Mukesh J. Kulkarni

15. Rainfall Variability In Osmanabad District A Geographical Survey 117
Dr.Tatipamul R.V

16. Remote Sensing And Gis Study Of Natural Hazards 122
Motherao B. A., Dr. Gone P.B.
Dr. A. P. Wadwale

17. Geographical Analysis Of Temperature As A Indicator Of Climate Change: Pune Division (Maharashtra) 126
Dr. B.S. Jadhav , Hande M. B.

18. 'Geographical Analysis of the Names of Rural Settlements in Akola Districts.' 134
Rapanwad Sunil Ramrao , Prof.Dr.Mankari M.P.

19. Climate Change Effects. 139
Prof. Bichkunde, Shashikant Sangram.

20. Impact of Integrated Watershed Management Progrmmer Ground water level, cropping pattern in Loha Tahsil (IWMP-22) of Nanded District (Maharashtra) 145
Prof. Rathod Prakash Dhansing ,
Dr. Mangnale Santosh Kalyanrao

21. Density of Population in Nilanga Tahsil : A Geographical Analysis 153
Dr. Rekha Balaji Patil

22. Spatial Analysis of Sugarcane Area in Jalna District (Year 2001 - 2015) 159
Dr. A. I. Khan

Scanned with OKEN Scanner

15.

Rainfall Variability In Osmanabad District A Geographical Survey

Dr.Tatipamul R.V
S.M.Dnyandeo Mohekar mahavidhyalaya, kalamb

Abstract

Rainfall play very vital role in human life, especially in agriculture. Human activities also depend upon the rainfall. The present paper consists with the rainfall variability in Osmanabad district. The study area comes under the drought prone area. Agriculture in Osmanabad district is depend upon the rainfall specially Manson. Rainfall variability adversely impact on agriculture.

Keywords: - rainfall variability, drought prone area, agriculture

Introduction

Indian is known as agricultural country. India's economy is still depending upon the agriculture activities. Agriculture is depending upon the Manson. The famous quote about Manson says, India's agriculture is gamble of Manson. Rainfall is irregular and diverse in the all over country.

Osmanabad is one of the districts of marathwada region of Maharashtra. District comes under the rain shadow area. In the study area rainy season start from middle of the June to the September. Climate of the district is hot as compared to other district. The average annual rainfall is about 730mm. The continuously of rainfall is rare phenomena in the district. The dry spells in the rainy season are very common phenomena in the district.

Objectives

The main objective of the study is rainfall variability in Osmanabad district.

Database and Methodology

The present study is based on the secondary data collected from the district socio economic review, agricultural office and meteorological department. For the present study comparative methodology is adopted. The rainfall data from the 2008 to 2017 is shown by the graph with Tahsil wise. The rainy days used for analysis from the year 2008 to 2017 with Tahsil wise. The trend and pattern of rainfall shows by graph gives clear picture of rainfall variability.

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN : 978-93-83672-72-1

Study area

Osmanabad district is located in Maharashtra state. It is located on east side of marathwada region. The latitudinal extent of study area is $17^0 35'$ to $18^0 40'$ north and longitudinal extend between $75^0 16'$ to $76^0 40'$ east. The total area of district is 7512.4sq.km. it is situated about 600 m above mean sea level. Manjra and Terna are major are seasonal river mainly flow in rainy season. Temple of goddess Tuljabhavani at Tuljapur is famous in India. There are eight Tahsil in the district. The Osmanabad district comes under drought prone area. Average annual rainfall in within the district is 730mm. The total population of study area is 1,486,586.

Rainfall variability in Osmanabad district

The rainfall variability play very important role in the agriculture and allied activities. Rainy days and rainfall is closely related to each other. In the Manson period amount of rainfall is depend upon the number of rainy days.osmanabad district comes under drought prone area. The rainfall is less compare to other part of state and country.

Table 1.1 Tahsil wise Rainy Days in Osmanabad district (2008-2017)

Year	Paranda	Bhum	Washi	Kalamb	Osmanabad	Tuljapur	Lohara	Omerga
2008	38	56	61	49	62	57	45	47
2009	37	46	47	46	51	51	43	46
2010	80	80	73	68	86	71	62	74
2011	59	70	64	69	76	73	59	65
2012	31	41	44	41	45	50	38	41
2013	41	58	66	52	70	63	51	53
2014	43	53	46	49	57	55	51	50
2015	41	58	66	52	70	63	52	53
2016	23	29	34	31	34	30	36	35
2017	37	42	41	37	45	52	43	49

(Source- Socio economic review of Osmanabad district)

Table 1.2 Tahsil wise total Rainfall in Osmanabad district 2008-2017(rainfall in mm)

Year	Paranda	Bhum	Washi	Kalamb	Osmanabad	Tuljapur	Lohara	Omerga
2008	586	754	779	717	965	734	649	624
2009	615.5	905.9	715.6	715.6	751	937.4	799	799
2010	698	886	896	748.5	694	767	611	619
2011	846.4	1035.4	984.6	1041.8	996.1	977	1132.5	986.8

2012	530.8	475.5	668.9	459.8	538`1	568	530.7	534.5
2013	615.5	905.9	715.6	715.6	751	837.4	799	799
2014	540.4	540.9	604.9	643.2	661.3	780.3	776.3	693.4
2015	615.5	905.9	715.6	715.6	751.7	837.4	799	799
2016	329.4	329.4	364	338.35	397.4	394.1	439.3	425
2017	677.20	677.20	809.30	723.80	835.30	843.80	851.90	1142.20

(Source- Socio economic review of Osmanabad district)

Tahsil wise rainy days of Osmanabad district are very common in the drought prone area but as compare to rainy area, it is very low. The highest rainy days in Paranda Tahsil observed in the year 2010 with 80 days and lowest in the year 2016 with only 23 days. In Bhum Tahsil high rainy days registered in 2010 with 80 days and lowest in 2016 with 29 days. In the washi Tahsil highest rainy days recorded in the year 2010 with 73 days and lowest in 2016 with 34 days. The highest rainy days observed in kalamb Tahsil in 2011 with 69 days and lowest in 2016 with 31 days. In Osmanabad Tahsil high rainy days recorded in 2010 with 86 days and lowest in 2016 with 34 days. The highest rainy days registered in Tuljapur Tahsil in 2011 with 73 days and lowest in 2016 with only 30 days. In Lohara Tahsil highest rainy days observed in 2010 with 62 days and lowest in 2016 with 36 days. In Omerga Tahsil high rainy days observed in 2010 with 74 days and lowest in 2016 with 35 days.

Tahsil wise rainfall shows diverse nature. The rainy days impact on amount of rainfall in Osmanabad district is closely associate with each other. The high rainfall recorded in Paranda Tahsil with 846.4 mm in 2011 and lowest in 2016 with 329.4 mm. In Bhum Tahsil highest rainfall recorded in 2011 with 1035.4 mm and lowest in 2016 with 329.4 mm. The high rainfall registered washi Tahsil in the year 2011 with 984.6 mm and lowest in 2016 with only 364 mm. In kalamb Tahsil high rainfall was observed in 2011 with 1041.8 mm and lowest in 2016 with 338.35 mm. The highest rainfall recorded in Osmanabad Tahsil in the year 2011 with 996.1 mm and lowest in 2016 with 347.4 mm. In Tuljapur Tahsil high rainfall observed in 2011 with 977 mm and lowest in 2016.in the Lohara Tahsil highest rainfall recorded in 2011 with 1132.5 mm and lowest in 439.3 mm in 2016. The high rainfall observed in Omerga Tahsil in 2011 with 986.8 mm and lowest in 2016 with 425 mm.

Scanned with OKEN Scanner

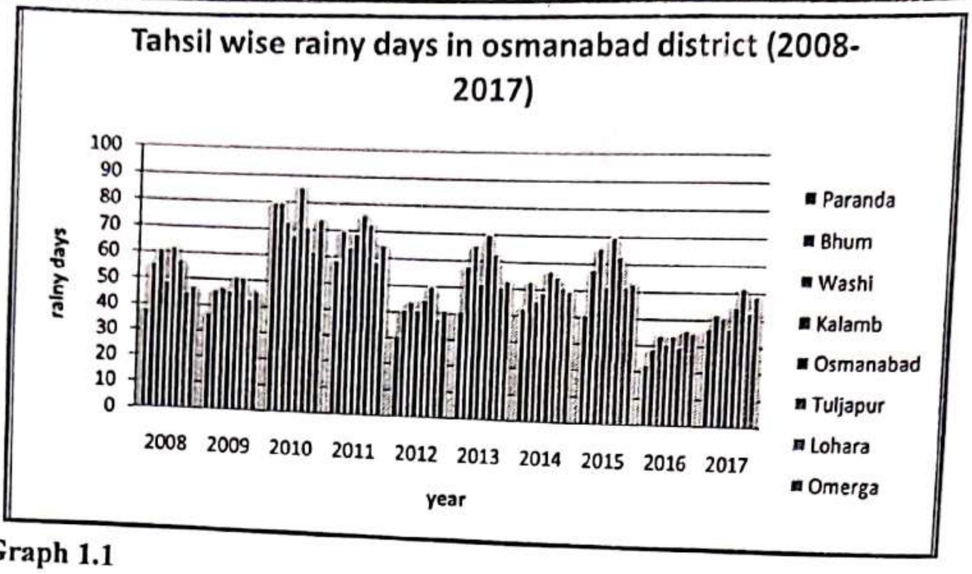

Graph 1.1

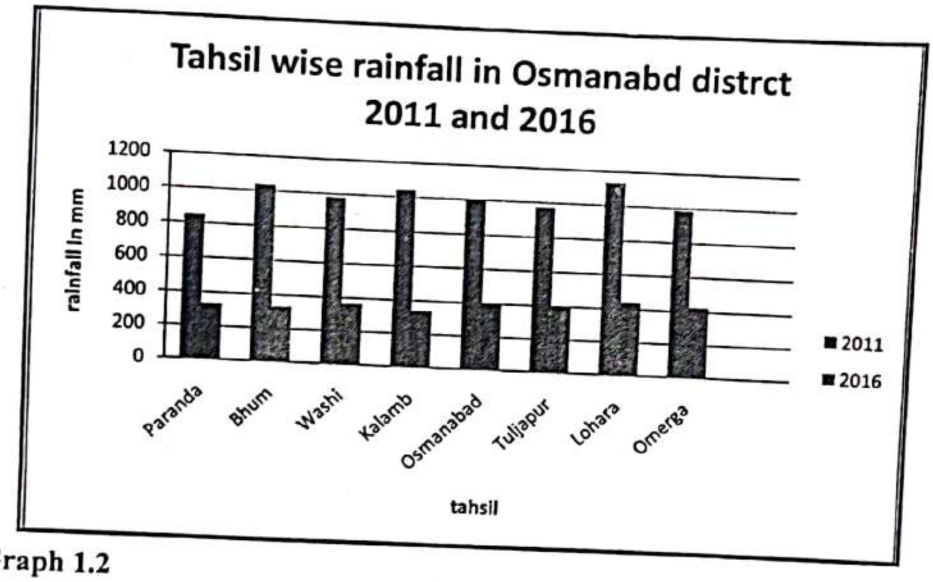

Graph 1.2

Conclusion

Rainfall variability is common in the all over the world. But its intensity and difference is very high in the drought prone area and rain shadow area.

1. Most of the high rainy days observed in the year 2010.
2. The lowest rainy days observed in the year 2016.
3. The average highest rainfall observed in the year 2011.
4. The lowest rainfall is recorded in the year 2016 in the whole study area.
5.

ferences

1. "District Statistical Office' Directorate of Economics and Statistics, Govt. of Maharashtra, 0.Osmanabad: Statistical Abstract of Osmanabad 2010.
2. 'District Statistical Office' Directorate of Economics and Statistics, Govt. of Maharashtra, Osmanabad: Statistical Abstract of Osmanabad 2015.

129

Scanned with OKEN Scanner

ELECTRONICS

As Per New Revised Syllabus

Scanned with OKEN Scanner

A Text Book of

ELECTRONICS

As Per New Revised Syllabus

Dr. LankeshwarMarutiThorat

Head Department of Electronics

ShikshanMaharshiDnyandeoMohekar,
MahavidyalayaKallam, DistOsmanabad – 413507

GeetaPrakashan

Hyderabad

Scanned with OKEN Scanner

Publication : GeetaPrakashan, RamkotiHyderabad

Author : Dr. LankeshwarMarutiThorat

Edition : 2018

ISBN NO : 978-81-935405-3-6

Price : 200/-

(c) All right reserved with the publishers

ELECTRONICS

Scanned with OKEN Scanner

Dr. LANKESHWAR M. THORAT
M.Sc., B.Ed., Ph.D.

Date of Birth : 07/01/1963
Place of Birth : Dautpur, Tq. Dist. Osmanabad
Dr. L. M. Thorat is presently with the S. M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya Kallam, Dist. Osmanabad as the Asso. Prof. & Head, Dept. of Electronics.
He completed his Ph.D. from Solapur University, Solapur in 2015.
He did his M.Sc. (Physics) in 1986 and B.Sc. (Hons.), Physics in 1984 from Shivaji University, Kolhapur.
His research interests includes ferrites.
Electronics, Micro controllers Instrumentation, Nano Particles.
Publications : Published More Than 16 Research Papers in Various National & Interanational Journals.
Awards : Mahatma Jyotiba Phule National Educational Award 2015.
Various Activities : NSS Program Officer.
Chairman : Sai Sanket Bahuddeshiya Sevabhavi Samajik Sanstha Dautpur, Dist. O'bad.
Chairman : Nilkanteshwar Paramedical Training Center, Kulgaon, Badlapur, Dist. Thane

Present Address : 4/790, SARSWATI KRUPA
Datta Nagar, KALAMB, Dist. Osmanabad
E-mail : lankeshwarthorat@gmail.com
Mobile No. : 9922046745

Geeta Prakashan
Hyderabad

Scanned with OKEN Scanner

About the Author

Dr. D. N. Chinte

Is presently working as Associate Professor and Head Dept. of Fishery Science in Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) since 2003 to till date. He obtained his M.Sc. Degree in Zoology from S.R.T. M. University Nanded. Ph.D. Degree in Zoology from Marine Research Laboratory at Ratnagiri affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad.

He is working as B.O.S. Member in the subject of Fishery Science. He is recognized PG teacher and Research Guide in Zoology at Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad.

He is a Member of 'Dnyandeep' Yearly Magazine Editorial Board. He is a life member of Indian Association of Aquatic Biologiest (IAAB), the Indian Society for Parasitology (U.P.), Life Member of Zoological Society of India (Z.S.I.) and Life Membre of Indian Science Congress Association (I.S.C.A)

He also published four books as well as number of research papers in Nationa and International Journals.

Annapurna Prakashan
Kanpur

9 788189 353247

FISH MORPHOLOGY And TAXONOMY

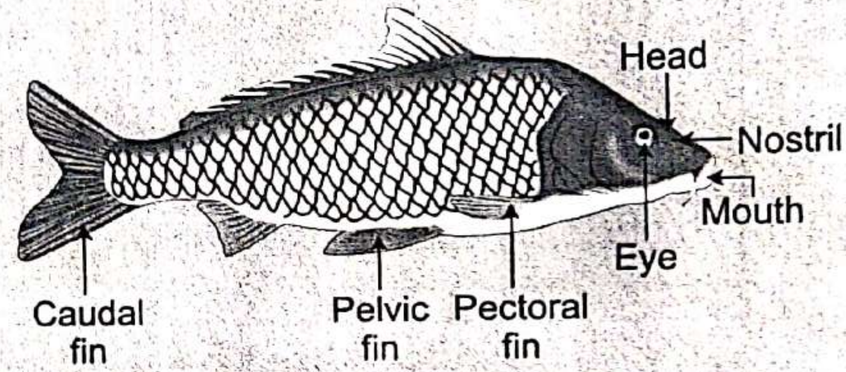

Dr. Dnyanesh N. Chinte

Scanned with OKEN Scanner

मराठी पत्रकारितेचे बदलते स्वरूप

संपादक
प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे

सह-संपादक
प्रा. डॉ. दीपक सूर्यवंशी
प्रा. डॉ. केदार काळवणे

४१

मराठी पत्रकारितेचे बदलते स्वरुप

संपादक :
प्रा.डॉ. दादाराव गुंडरे
सह-संपादक :
प्रा.डॉ. दीपक सूर्यवंशी
प्रा.डॉ. केदार काळवणे

प्रकाशक
आदित्य प्रकाशन, लातूर

© सुरक्षित

प्रथम आवृत्ती : 2018

ISBN :978-93-83109-39-5

मूल्य : 200 रु.

अक्षर जुळवणी : श्री. मारुती शिंपले, प्रतिभा आडसूळ

मुद्रक : प्रिंट पॅक बी.फॉ.प्रा.लि., लातूर- ४१३५१२

टीप : या पुस्तकातील लेख संबंधीत लेखकांचे असून त्यासाठी संपादक, मंडळ व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

हिंदी पत्राकारिता क बदलत स्वरुप

संपादक :

प्रा. डॉ. मुकुंद गायकवाड

प्रा.डॉ. दत्ता साकोळे

प्रकाशक

अन्नपुर्णा प्रकाशन, १२७/११०० डब्ल्यू वन, साकेत नगर

कानपूर - २०८०१४

© सुरक्षित

प्रथम आवृत्ती : 2018

ISBN : 978-81-89353-18-7

मूल्य : 200 रु.

Hindi Patrakarita Ke Badalte Swarup

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

खंड 'अ' - लोकसाहित्य

1	लोक साहित्य और समाज : दशा और दिशाएँ	डॉ.भालेराव व्ही.के.	13
2	लोकसाहित्य : संकल्पना एवं स्वरूप	डॉ. कॅप्ट. बाबासाहेब माने	16
3	लोकसाहित्य और समाज	प्रा. डॉ. हाके महावीर रामजी	23
4	लोक-साहित्य : अवधारणा एवं महत्त्व	कुलकर्णी कृष्णकुमार बालासाहेब	27
5	लोकसाहित्य : अवधारणा और स्वरूप	प्रा. डॉ. गाडे ज्ञानेश्वर गंगाधरराव	32
6	लोकसाहित्य का महत्व	डॉ. प्रमोद पडवळ	36
7	लोकसाहित्य और समाज : दशा और दिशाएँ	डॉ.मालती डी.शिंदे (चव्हाण)	40
8	मैत्रेयी पुष्पा कृत 'अल्मा कबूतरी' : में लोक जीवन का यथार्थ चित्रण	साळवे सतीश मधुकर	43
9	"लोकसाहित्य की अवधारणा एवं महत्त्व"	प्रा.डॉ.ए.जे.बेवले	47
10	गोंड जनजाति का लोकसाहित्य और जीवन	गिऱ्हे दिलीप लक्ष्मण	52
11	लोक-साहित्य का महत्व	लोहकरे किशोर बळीराम	55
12	भोजपुरी लोकसाहित्य और नारी	डॉ.शिवाजी वडचकर	58
13	भारतीय लोक साहित्य और वर्तमान परिदृश्य	डॉ. बी. आर.नले	63
14	लोक साहित्य का बदलता परिदृश्य	डॉ. शाम सानप	67
15	लोकसाहित्य का महत्व और विशेषताएँ	डॉ.बळीराम भुक्तरे	70
16	लोकसाहित्य और समाज	शेख जावेद रहेमान	74
17	लोक साहित्य का महत्व	साकोळे दत्ता शिवराव	76
18	लोक साहित्य एक सांस्कृतिक अध्ययन	प्रा. राम दगडू खलंग्रे	80
19	लोकसाहित्य की अवधारणा	प्रा.श्रीमंडळे वैशाली शिवाजीराव	85
20	लोकसाहित्य का स्वरूप	डॉ. बंग नरसिंगदास ओमप्रकाश	87
21	लोकसाहित्य की अवधारणा	गुरुदिपीकौर गुरुमेलसिंग गुंडू	91
22	लोकसाहित्य की अवधारणा	प्रा. श्री खरटमोल मेघराज	94
23	लोकसाहित्य की अवधारणा	वडवराव विजय नागनाथ	98
24	"भारतीय संस्कृति का सफल वाहक है लोक साहित्य"	रमेश बबनराव तिडके	102
25	लोक साहित्य की अवधारणा	बिरादार राजकुमार अर्जुनराव	105
26	लोकसाहित्य का महत्व	डॉ. प्रमोद पडवळ	108
27	लोकसाहित्य और समाज	गीता मनोहरराव नागरगोजे	112

खंड 'ब' - लोकगीत और समाज

१	लोकगीतों में नारी	डॉ. अमर ज्योति	115
२	लोकगीत और समाज	डॉ. रमेश कुमार	119

Scanned with OKEN Scanner

मराठी कवितेतील महानायकांचे दर्शन

प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे

Scanned with OKEN Scanner

• मराठी कवितेतील महानायकांचे दर्शन : प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे
• प्रथमावृत्ती : ऑगस्ट, २०१८
© डॉ. दादाराव गुंडरे
• प्रकाशन : श्री. व्यंकटराव अर्जूनराव मोरे
मैत्री प्रकाशन, लातूर
मो. नं. - ९८५०७४०३६७ / ८३२९३५१६७४
• मुद्रक : रूद्रायणी ऑफसेट, औरंगाबाद.
• मुखपृष्ठ : श्री.सुशील कोरे
• अक्षरजुळणी : गणेश सातपुते
• पृष्ठ संख्या : ३३१
• मूल्य : ३३० /- रूपये
• ISBN -978-93-84810-10-8

आपल्या लेकराची कायम प्रगती व्हावी
यासाठी
अपार कष्ट घेणारे आणि
प्रगतीच्या दिशेने झेप घेताना पाहण्यासाठी
ज्यांचे डोळे आतुरतेने वाट बघतात,
ते माझे
आई-वडिल
यांच्या चरणी समर्पित....

Scanned with OKEN Scanner

MICROPROCESSOR

ARCHITECTURE, PROGRAMMING & APPLICATIONS OF THE 8085

Author
Dr. LANKESHWAR M. THORAT

Scanned with OKEN Scanner

MICROPROCESSOR

Architecture, Programming & Applications with the 8085

Dr. Lankeshwar Maruti Thorat

Head Department of Electronics

Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar,
Mahavidyalaya Kallam, Dist Osmanabad – 413507

Geeta Prakashan

Hyderabad

Scanned with OKEN Scanner

Publication : Geeta Prakashan, Ramkoti Hyderabad

Author : Dr. Lankeshwar Maruti Thorat

Edition : 2018

ISBN NO : 978-81-935405-3-4

Price : 200/-

(c) All right reserved with the publishers

MICROPROCESSOR

Architecture, Programming & Applications with the 8085

Scanned with OKEN Scanner

Dr. LANKESHWAR M. THORAT
M.Sc., B.Ed., Ph.D.

Date of Birth : 07/01/1963
Place of Birth : Dautpur, Tq. Dist. Osmanabad
Dr. L. M. Thorat is presently with the S. M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya Kallam, Dist. Osmanabad as the Asso. Prof. & Head, Dept. of Electronics.
He completed his Ph.D. from Solapur University, Solapur in 2015.
He did his M.Sc. (Physics) in 1986 and B.Sc. (Hons.), Physics in 1984 from Shivaji University, Kolhapur.
His research interests includes ferrites.
Electronics, Micro controllers Instrumentation, Nano Particles.
Publications : Published More Than 16 Research Papers in Various National & Interanational Journals.
Awards : Mahatma Jyotiba Phule National Educational Award 2015.
Various Activities : NSS Program Officer
Chairman : Sai Sanket Bahuddeshiya Sevabhavi Samajik Sanstha Dautpur, Dist. O'bad.
Chairman : Nilkanteshwar Paramedical Training Center, Kulgaon, Badlapur Dist. Thane

Present Address : 4/790, SARSWATI KRUPA
Datta Nagar, KALAMB, Dist. Osmanabad
E-mail : lankeshwarthorat@gmail.com
Mobile No. : 9922046745

Geeta Prakashan
Hyderabad

9 788193 540534

Scanned with OKEN Scanner

2018-19

Proceedings Book of National Seminar

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक
प्रा.अमोल पगार
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ढोले
प्रा.रामराव चव्हाण

ISBN 978-93-5240-186-4

Scanned by CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

131. ऐतिहासिक संशोधनातील साधनांचे परिक्षण ५२३
कु. कराड रिना राजेंद
132. An Exploration on the Quantitative Tools for Data Analysis in Social Science Research ५२६
Dr. Pramod Pandrangrao Lonarkar
133. Research Methodology ५३१
Dr.S.G. Jadhav
134. Science and Scientific Research ५३५
Supriya S. Jadhav
१३५. संशोधन कार्यातील आधारस्तंभ - गृहितकृत्ये ५४०
बबिता गणपतराव हेबारे
१३६. अनुसंधान शब्द की व्युत्पति, अवधारनाएँ एवं पध्दतियाँ ५४४
बोंडले बालाजी नामदेवराव
१३७. संशोधन अहवाल लेखनाचे मुख्य घटक : एक दृष्टीक्षेप ५४७
प्रा.डॉ.आनेराव एम.एम.
१३८. प्रश्नावली सामाजिक संशोधनाचा एक आधार ५५३
डॉ.डी.जी.पाटील, प्रा. एस.डी.भामरे
139. QUESTIONNAIRE: MAJOR TOOL OF DATA COLLECTION IN SOCIAL SCIENCES RESEARCH ५५७
DR. PARMESHWAR ABHANGRAO PATIL
140. Research Report Writing ५६१
Jadhav S.L.
१४१. सामाजिक शास्त्रातील संशोधन प्रकियेच्या पायऱ्या ५६५
डॉ.डी.जी. पाटील, प्रा. ए.व्ही. काटे
१४२. वृत्तपत्रीय संदर्भ साधनांचे ऐतिहासिक संशोधनातील महत्त्व ५६९
इंगोले मनोज रविंद्रनाथ
१४३. सामाजिक संशोधन प्रक्रियेतील संशोधकाची गुणात्मकता ५७४
डॉ.एम.एम.बडवे, प्रा. पी.व्ही पगार
144. Accurateness of references in Research Practice ५७९
Sidaji J.Pawar
१४५. सामाजिक संशोधनातील मूलभूत टप्पा- समस्यासुत्रण ५८१
प्रा. ईश्वर ल. राठोड

Scanned with OKEN Scanner

१४५.

सामाजिक संशोधनातील मूलभूत टप्पा- समस्यासुत्रण

प्रा. ईश्वर ल. राठोड
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब.

प्रस्तावना :

सामाजिक संशोधनातील महत्वाची प्रक्रिया म्हणजे समस्यासुत्रण होय. सामाजिक शास्त्रात कोणत्याही विषयांचा किंवा समस्यांचा अभ्यास करावयाचे असतील तर आपणास प्रथम त्या संशोधनाविषयी पुर्व नियोजन करणे गरजेचे आहे. म्हणून समस्यासुत्रण हे सामाजिक संशोधनातील पर्व नियोजन करण्यासाठी महत्वाचा टप्पा मानले जाते.

बौध्दिक किंवा जिज्ञासेतून अध्ययन विषय सूचत असतो. त्याचप्रमाणे व्यावहारिक गरजांमधून सुध्दा संशोधनासाठी अनेक विषय मिळतात. समाजात विविध समस्या असतात. त्या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या हेतूने अध्ययन करण्याची आवश्यकता असते. सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक नियोजन आणि इतर अनेक व्यावहारिक गरजाच्या दृष्टिने संशोधन करण्याची गरज असते. त्यामुळे आपणास अनेक विषय मिळतात.

संशोधनकर्त्यांने कोणती तथ्ये संकलित करावी, कोणत्या तथ्य संकलन पध्दतीचा व साधनाचा उपयोग करावा, तथ्यांचे विश्लेषण कसे करावे या संबंधीचे ज्ञान केवळ विषयाची निवड केल्यामुळे होत नाही. त्याकरिता सामान्य स्वरुपाच्या संशोधनविषयास विशिष्ट समस्येचे रुप देणे आवश्यक असते. सामान्य विषयाचे संशोधन समस्येत रुपांतर करणे म्हणजेच समस्यासुत्रण होय.

समस्यासुत्रणाचा अर्थ आणि व्याख्या :

शास्त्रीय सामाजिक संशोधन पध्दतीत समस्या सूत्रण ही पहिली पायरी आहे. प्रत्येक संशोधक आपल्या संशोधन कार्यासाठी कोणता तरी एक विषय निश्चित करतो. संशोधन अध्ययन विषयाची निवड केल्यानंतर संशोधकाला आपल्या संशोधनाचा उददेश निश्चित करावा लागतो. तसेच त्याची मांडणी विधानांच्या स्वरुपात करावी लागते. अशाप्रकारे अध्ययनाचा उददेश मांडणे म्हणजेच संशोधन समस्या सूत्रण किंवा संशोधन समस्या निश्चित करणे होय.

टाऊनशेड- निराकरणासाठी समोर आलेली समस्या म्हणजे संशोधन समस्या होय.

करलिंगर - समस्या म्हणजे एक प्रश्नवाचक समस्या होय.

यावरुन हे स्पष्ट होते की विषयाची निवड केल्यानंतर त्या विषयाला एक निश्चित

Scanned with OKEN Scanner

रुप देणे आवश्यक असते. अध्ययनाचे उद्दिष्ट कोणते, तथ्यसंकलन, विश्लेषण हे सर्व मिळविण्यासाठी सामान्य विषय क्षेत्राचा विशिष्ट पैलू निश्चित केला जातो. अशा रितीने त्या विषयांचे रुपांतर विशिष्ट समस्येत करणे म्हणजे समस्यासुत्रण होय.

विषयाची निवड करणे ही संशोधनाची पहिली पायरी नाही. ख-या अर्थाने संशोधनाची पहिली पायरी म्हणजे समस्यासूत्रण होय. संशोधन समस्या संशोधन कर्त्यास भासणारी एक सैध्दांतिक किंवा व्यावहारिक अडचण होय. ही अडचण किंवा समस्या सोडविणे हेच संशोधन कर्त्यापुढील उद्दिष्ट असते.

समस्यासूत्रण प्रक्रियेचे विश्लेषण :

समस्यासूत्रणापासून संशोधनाची सुरुवात होते. संशोधनातील समस्यासुत्रण ह व्यवस्थित असेल तर संशोधन कार्यात पुढे अडचणी निर्माण होत नाहीत. संशोधनाची समस्या निश्चित करणे हे कार्य अतिशय सोपे वाटते. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात हे कार्य कठीण आहे. उत्क्रांतीवाद सिध्दांताचा जनक डार्विन यांनी या ग्रंथात लिहिले की, माझ्या कार्याचे सिंहावलोकन करतांना प्रश्नांची उत्तरे देण्यापेक्षा प्रश्न कोणते होते हे शोधून काढणेच मला जास्त बिकट वाटले. संशोधनासाठी समस्या कोणती हे जाणणे किंवा ओळखणे हे देखील कठीण आहे. याबाबत रॉबर्ट मर्टन यांचे विधान अतिशय महत्वाचे आहे. मर्टनच्या मते, विज्ञानात विचारण्यात येणा-या प्रश्नांच्या विशिष्ट प्रकारामुळेच योग्य प्रश्न कोणते हे ठरविणे कठीण होऊन बसते. एखाद्या विषय क्षेत्रात सांप्रत जी माहिती प्रस्थापित ज्ञान म्हणून स्वीकारली जाते तिचे समर्थन व विस्तृतीकरण करण्यासाठी किंवा तिच्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जी माहिती आवश्यक असते ती माहिती जे प्रश्न विचारल्यामुळे उपलब्ध होऊ शकेल असेच प्रश्न बनविणे व विचारणे उपयुक्त ठरते. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, जरी वैज्ञानिक संशोधनातील प्रत्येक समस्येत प्रश्न व प्रश्नांची तालिका अंतर्भूत असणे क्रमप्राप्त आहे. तरी प्रत्येक प्रश्न ही एक विज्ञान समस्याच आहे असे म्हणता येणार नाही.

उपरोक्त विचारांच्या आधारे समस्या सूत्रण निर्धारित करणे प्रत्यक्ष व्यवहारात किती अवघड आहे हे स्पष्ट होते. रॉबर्ट ॲकॉफ यांनी समस्या सूत्रण प्रक्रियेचे विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार समस्या सूत्रण प्रक्रियेची प्रमुख अंगे सांगितली आहेत.

१) संशोधन फलोपयोगी २) संशोधन फलोपभोगाची उद्दिष्टे
३) उद्दिष्ट सिध्दीची पर्यायी साधने ४) विशिष्ट उद्देश
५) परिस्थिती सापेक्षता

समस्यासूत्रण प्रक्रियेतील ही प्रमुख पैलू आहेत. या पैलूंच्या आधारे समस्या सूत्रण प्रक्रियेचे विश्लेषण करण्यात येत असते. म्हणून समस्यासूत्रण या प्रक्रियेला संशोधनात वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे.

समस्या सूत्रणाच्या प्रक्रियेतील घटक :

समस्या शोधण्याच्या प्रक्रियेचे महत्व शास्त्राच्या विकासाच्या दृष्टीने अनन्य साधारण असेच असते. मर्टनच्या मते, समस्या सोडविण्याइतकेच किंबहुना त्याही पेक्षा अधिक महत्व

Scanned with OKEN Scanner

समस्या सूत्रणाला आहे. म्हणून समस्या सूत्रण करण्यापूर्वी तिच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास केला पाहिजे. सामाजिक संशोधनात समस्या सूत्रणाच्या प्रक्रियेत कोणकोणते घटक अंतर्भूत आहेत हे दाखविण्याचा मर्टन यांनी प्रयत्न केला आहे. मर्टनच्या मते, समस्यासूत्रणाच्या कार्यात अंतर्भूत असणारे घटक म्हणजे- प्रारंभीक पश्न, प्रश्नांचे युक्तिनिष्ठ समर्थन, विशेषित किंवा विवक्षित प्रश्न. या घटकाच्या सहाय्याने समस्या सूत्रणाची प्रक्रिया निर्धारित होत असते. म्हणून सामाजिक संशोधनात या महत्वपुर्ण प्रक्रियेचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. कारण की, समस्या सुत्रणाचा आधार घेतल्याशिवाय संशोधन प्रक्रिया पुर्ण होऊ शकणार नाही. समस्यासुत्रणाच्या सहाय्याने संशोधनात विश्वसनीयता निर्माण होत असते.

संशोधन समस्या निर्धारित करण्यास सहाय्यक बाबी :

१) बदलते समाजजीवन :

सामाजिक जीवन हे गतिमान असते. त्यात सातत्याने बदल घडत असतात. त्यामुळे समाजातील मुल्ये आणि प्रतिमाने यांतही बदल होत असतात. म्हणून सामाजिक संशोधनास नवीन क्षेत्रे आणि नवीन विषय मिळतात. आजच्या परिस्थितीत समकालीन सामाजिक समस्यांच्या संशोधनाला महत्व प्राप्त झाले आहे.

२) औपचारिक गटांची वाढती संख्या :

आधुनिक जीवनात औपचारिक गटांची संख्या सतत वाढत आहे. त्यामुळे नवीन नवीन गट उदयास येत आहेत. त्यांच्या समस्यांचा अभ्यास हे संशोधनाचे नवीन क्षेत्र आहे.

३) सांस्कृतिक परिवर्तन :

कोणत्याही देशाच्या संस्कृतीत काळानुसार विकास किंवा परिवर्तन होत असते. अशा सांस्कृतिक परिवर्तनांचा समाज जीवनावर व्यापक प्रभाव पडतो. त्यामुळे नवीन समस्या निर्माण होतात. या सर्व समस्या संशोधनाचा विषय ठरु शकतात.

४) ऐतिहासिक घटना :

काही ऐतिहासिक घटनांचा सामाजिक शास्त्रांच्या मूल्यांवर आणि विष्ठांवर परिणाम होत असतो. त्यामुळे काही समस्या निर्माण होतात. या समस्या सामाजिक संशोधकांच्या संशोधनाचा विषय बनू शकतात.

५) ऐतिहासिक घटनांचा विज्ञानावर प्रभाव :

ऐतिहासिक घटनांमुळे सामाजिक तणाव आणि संघर्ष जसे तीव्रतर होत जातात तसेच त्यांचा विज्ञानावरही प्रभाव पडतो.

संशोधन समस्येच्या अर्थपूर्ण निर्मितीसाठी आवश्यक घटक :

क्षेत्र निश्चिती :

संशोधन अर्थपूर्ण होण्यासाठी संशोधकाने संशोधनाचे क्षेत्र निश्चित करणे ही पहिली आवश्यक बाब आहे. म्हणजेच आपल्याला कोणत्या विशिष्ट विषयात संशोधन करावयाचे आहे हे संशोधकाने प्रथम निश्चित केले पाहिजे. संशोधन क्षेत्राची निवड ही संशोधनाच्या आवडीवर आणि अध्ययनावर अवलंबून असते.

एकरुपता : संशोधकाने आपल्या संशोधन विषयाशी एकरुप झाले पाहिजे. कारण त्यामुळे त्यांचे संशोधन विषयासंबंधी असणारे ज्ञान सखोल होते आणि अर्थपूर्ण संशोधन समस्येची मांडणी करणे त्याला शक्य होते. अशाप्रकारे अर्थपूर्ण संशोधन समस्येची मांडणी करण्यासाठी संशोधकाने आपल्या संशोधन विषयात गढून जाणे आवश्यक आहे.

व्यापकता : संशोधकाने आपल्या आवडत्या अभ्यास विषयाशी संबंधीत असणा-या सर्व साहित्यांचा सखोल आणि चिकीत्सक पध्दतीने अभ्यास केला पाहिजे. त्यामुळे अध्ययन विषयाच्या पैलूंवर आतापर्यंत झालेल्या संशोधन कार्याची कल्पना येते. त्यामुळे एकाच बाबी संबंधीच्या त्याप्रकारच्या ज्ञानाची पुनरावृत्ती होत नाही.

कार्यपध्दतीची निवड : सामाजिक क्षेत्रातील संशोधन अध्ययनाचे विविध विषय असतात. विषयाच्या स्वरुपानुसार संशोधकाला संशोधन पध्दतीची निवड करावी लागते. प्रचलित असणा-या वैज्ञानिक कार्यपध्दतीचे निरीक्षण आणि अध्ययन करुन त्याला आपल्या संशोधन विषयासाठी योग्य अशा वैज्ञानिक कार्यपध्दतीची निवड करावी लागते.

निरीक्षण : संशोधक जिज्ञासू असेल, त्याला संशोधनाविषयी आवड असेल आणि त्याचा दृष्टिकोन वैज्ञानिक असेल तर त्याला निरीक्षणाद्वारे संकलीत केलेल्या माहितीच्या आधारे संशोधन विषयाबाबत सिंध्दांताची मांडणी करता येते.

निराकरण : संशोधन समस्येचे निराकरण करणे हे संशोधकाचे उद्दिष्ट असते. ज्या समस्येवर संशोधकाला उत्तर शोधून काढावयाचे आहे त्या संभाव्य उत्तरांचा संशोधकाने जिज्ञासू वृत्तीने शोध घेतला पाहिजे. अशा संभाव्य उत्तरांची किंवा स्पष्टीकरणांची विधानाच्या स्वरुपात मांडणी करणे म्हणजेच गृहितकृत्यांची मांडणी होय. सामाजिक अध्ययन करताना गृहितकृत्य निश्चित करणे हेच संशोधकाचे मुख्य कार्य असते.

निष्कर्ष : संशोधन प्रक्रियेच्या प्रारंभी ते समकालीन संशोधनात देखील समस्यासुत्रण या प्रक्रियेचे महत्व कमी झालेले नाहीत. कारण की, संशोधन करण्यास ही प्रक्रिया सर्वात महत्वपुर्ण मानली जाते. समस्यासुत्रण हे संशोधनाची दिशा प्राप्त करुन देत असते. म्हणून या पध्दतीला आज देखील संशोधनात महत्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ :

१. बोधनकर, अलोणी (२००७) सामाजिक संशोधन पध्दती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. आगलावे प्रदिप (२०१५) सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. खैरनार दिलीप (२००९) प्रगत सामाजिक संशोधन पध्दती व सांख्यिकी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

❋ ❋ ❋

Scanned with OKEN Scanner

2018-19

एप्रिल-मे-जून २०१८
वर्ष : चौथे । अंक : ६-७-८

अक्षरपेरणी

म्हणजे तो केव्हाही कधीही कुठेही कुणीही असू शकतो...

म्हणजे वेशांतरात तर कुणीच धरणार नाही हात त्याचा
इतक्या चलाखीनं येत राहतो तो प्रत्येक शतकात बेमालूम
नि प्रत्येक गाव इलाखा प्रदेश देशाच्या सीमा
करतो तो सहज क्षणार्धात पादाक्रांत
म्हणजे माणूस असो नसो प्राणी पक्षी जीव जंतू
त्यांचं अस्तित्व करून घेतो मुठीत
म्हणजे पडतो ज्या भूमीवर त्याचा पाय
तिथून सुरू होते हद्द त्याच्या सार्वभौम राज्याची

म्हणजे तो कधी वामन असतो बटू
कपटानं हरण करणारा राज्य बळीचं
तर कधी नृसिंह पोटफाड्या खांबाआड लपलेला
तर कधी मत्स्य कुर्म वराह
वरचेवर पृथ्वी तोलून धरणारा

म्हणजे आर्य म्हणजे शक म्हणजे हून
म्हणजे मोगल म्हणजे तुर्क म्हणजे अरब
म्हणजे यवन म्हणजे अफगान म्हणजे इराणी
म्हणजे पल्हव म्हणजे मेद म्हणजे पारसीक
म्हणजे कंबोज म्हणजे बाल्हिक म्हणजे कुशाण
म्हणजे तार्तार म्हणजे बर्बर म्हणजे मंगोल

म्हणजे किती वेगवेगळी वेशांतरं केलीयेत बेमालूम
तृतीय पुरुषानं प्रत्येक शतकात!

मंगेश नारायणराव काळे
('तृतीय पुरुषाचे आगमन' या दीर्घ कवितेतून...)

Scanned with OKEN Scanner

अक्षरपेरणी

एप्रिल – जून २०१८ । वर्ष चौथे ।
अंक : ६-७-८

संपादक बाळासाहेब घोंगडे

संपादन संयोजन **संदीप खाडे**
सहसंपादक ईश्वरचंद्र हलगरे, अतुल चौरे
मुखपृष्ठ प्रदीप खेतमर
मुद्रितशोधन संतोष कोथिंबिरे

साहित्य पाठवण्यासाठी पत्ता :
संपादक : अक्षरपेरणी, बाळासाहेब घोंगडे
धायरी, बेनकरनगर, अंगणवाडीजवळ
पुणे ४११०४१ संवाद : ९८३४०३२०१५
ईमेल : **aksharperani@gmail.com**

या पेरणीत

संपादकीय । २

आधुनिक मराठी कादंबरीचे परिप्रेक्ष्य : स्वरूप आणि मीमांसा - किशोर सानप । ५
काव्य समीक्षा आणि संशोधन : काही सूत्रे - सुधाकर शेलार । ३०
कवितेची आस्वादप्रक्रिया - राजेंद्र वडमारे । ३४
महात्मा फुले यांच्या विचारांचा वैचारिक लेखनावरील प्रभाव - महेश खरात । ४३
मूल्यात्म ऱ्हासपर्वाचे भेदक काव्यात्म भान - आशुतोष पाटील । ५०
'हत्ती इलो': समाजव्यस्थेच्या अध:पतनाचे राजकीय संवेदन - केदार काळवणे । ६०
वर्तमान पिढीतील तरुणाचं संघर्षमय सुंबरानाख्यान : 'फेसाटी' - दिनकर कुटे । ७५

नव्या गर्भकळा
गाढव; नि माणूस? : एक न सुटलेला प्रश्न - सुहासकुमार बोबडे । ६६
आगळ : कुंटुवव्यवस्थेवरील परिणामांची चिकित्सा - प्रेमसागर राऊत । ६९
शेतकऱ्यांच्या जगण्यावर चिंतनशील भाष्य : कुळवाडी अभंग - अनंता सूर । ७०

कविता
सुदाम राठोड (दीर्घ कवितेतील अंश...) । ७२

'अक्षरपेरणी'ची वर्गणी भरण्यासाठी : बाळू बी. घोंगडे, बँक ऑफ महाराष्ट्र, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ शाखा, आयएफसी कोड - एमएएचबी ०००१३५५, अकाउंट नं. २००६३०७५०३२

संपादक संपर्क : ९६५७५०२५५२/ ९८३४०३२०१५ /

वार्षिक वर्गणी (व्यक्तीसाठी) : ५००/- । वार्षिक वर्गणी (संस्थेसाठी) : ६००/-
तीन वर्षांसाठी : १२००/- । दशवार्षिक : ३०००/- । आजीवन : ५०००/-

हे मासिक मालक-मुद्रक-प्रकाशक बाळासाहेब घोंगडे यांनी समर्थ ऑफसेट प्रिंटिंग, प्लॉट नं. १८, हिंगणे होम कॉलनी, सर्व्हे नं. १९/१, कर्वेनगर, पुणे ५२ येथे छापून धायरी, बेनकर वस्ती, अंगणवाडीजवळ, ता. हवेली, जि. पुणे ४११०४१, येथे प्रकाशित केले. *या अंकात व्यक्त झालेल्या सर्वच मतांशी संपादक वा संपादक मंडळ सहमत असतीलच असे नाही.*

Scanned with OKEN Scanner

'हत्ती इलो': समाजव्यस्थेच्या अध:पतनाचे राजकीय संवेदन

- केदार काळवणे

(मराठी विभाग, शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब,
जि. उस्मानाबाद -४१३५०७, संवाद : ७०२०६३४५०२)

भवताल अनेकविध कारणांनी मोडून पडलेला आहे. मानवाभोवतीचा अवकाश विनाशकारी घटितांनी व्यापलेला आहे. भाषा-प्रदेश आणि संस्कृतीसह वर्तमान जगण्याची प्रचंड वाताहत हा या काळाचा स्वभाव आहे. हा स्वभाव घडवण्यात नव्या राजकीय पर्यावरणाचा मोठा वाटा आहे. या पर्यावरणाने जगण्याच्या व्यापक परिघाचा संकोच करून संभ्रमित समाजव्यवस्थेला आकार दिला. मूळ जीवनस्त्रोत, जीवनधारणा व जीवनविषयक तत्त्वज्ञान बदलून टाकले. सत्तांध उन्मादी स्वकेंद्रित लोकमानस घडवले. याचे अत्यंत चांगले संवेदन अजय कांडर यांच्या 'हत्ती इलो' या दीर्घकवितेतून साकार होते.

'हत्ती इलो' हे या दीर्घकवितेचे शीर्षक 'हत्ती आले, हत्तीची झुंड आली किंवा आडदांड हत्तीचा कळप आला.' असा अर्थ ध्वनित करते. त्यातून आक्रमक व हल्लेखोर हिंस्त्र प्राणी चाल करून येत असल्याचा भयसूचक निर्देश होतो. कवितेचा नेमका गाभा विशद करणारे बाळ ठाकूर यांचे सुरेख मुखपृष्ठ आहे. त्यात भव्य रानटी हत्ती आक्रमकपणे चालत येतो आहे, असे सूचित होते. तो ज्या दिशेने येतो आहे, त्याकडे भीतीने काळवंडून चिंताग्रस्त झालेला मानवीसमूह पाहतो आहे, अशा आशयाचे हे रेखाचित्र आहे. हत्तीच्या शक्तिशाली ताकदीनं भयव्याकूळ झालेल्या समूहाचे समर्पक चित्रांकन या मुखपृष्ठातून होते. शीर्षकाचे रूपकत्व आणि मुखपृष्ठावरील रेखाविचार राजकीय विध्वंसाने भयग्रस्त झालेल्या मानवीसमूहाचे वास्तव अधोरेखित करू पाहते. हेच आशयसूत्र घेऊन ही कविता सत्तेच्या अघोरीपणामुळे हताश झालेल्या मानवीसमूहाचा मागोवा घेत विकसित होते.

सत्तावन्न पृष्ठांच्या या कवितेतून समकालीन राजकारणाने निर्माण केलेला ऱ्हासशील समाजाचा चेहरा प्रकट होतो. नव्या राजकीय संस्कृतीच्या परिणामातून राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे कसे अध:पतन होते आहे, याचे अधोरेखन ही कविता करते. स्वातंत्र्यानंतरच्या बदलत्या राजकारणाचे चरित्र 'ती'मधून अभिव्यक्त होते. बलदंड हत्ती येथे सत्तेचं प्रतीक म्हणून आलेला आहे. अजय कांडर यांनी हत्तीचे रूपक घेऊन सत्तेनं समाजव्यवस्थेवर केलेल्या विकारी आघाताचे चित्रण या कवितेमधून केले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

तळकोकणाच्या पृष्ठभूमीवर उभी असलेली ही कविता या प्रदेशातील लोकजीवन राजकीय घावामुळे संपुष्टात येत चालल्याची वेदना प्रकट करते. विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन केंद्रवर्ती ठेवून ते राजकारणामुळे नष्ट होत चालल्याची जाणीव प्रथमच या कवितेतून व्यक्त होते आहे. त्यामुळे समकालीन मराठी दीर्घकवितेत ही कविता वेगळी व स्वतःचे स्वतंत्र वळण प्रस्थापित करणारी वाटते. एका प्रदेशाला केंद्र मानून ही कविता साकार होत असली तरी 'ती'मधील अनुभव त्या प्रदेशाचा न राहता सार्वत्रिक होतो. राजकारणाने भारतीय समाजव्यवस्था उद्ध्वस्त होत असल्याचे प्रातिनिधिक चित्र तीमधून साकारते. ऱ्हासपर्वाच्या आरंभाचे मार्मिक सूचन ती करू पाहते.

सामाजिक मूल्यविवेक आणि सांस्कृतिक विचारशीलता ऱ्हासाच्या उंबरठ्यावर आहेत. असहिष्णुता आणि मूलतत्त्वादी विचारव्यूहाला चालना दिली जाते आहे. भूमी नि माणूस नेस्तनाबूत करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. त्यांच्याशी असणारी बांधिलकी संपुष्टात येत चाललेली आहे. सामूहिक सहअस्तित्वावर आधारलेला जीवनाशय व्यक्तिकेंद्रित स्वार्थांधतेमुळे हरवून बसला आहे. माणूसपणावर विश्वास ठेवून अविरत अखंड प्रवाहित होत आलेली मानवी संस्कृती विखंडिततेच्या विपरीत अवस्थेतून जाते आहे. हे राजकारणाच्या परिणामातून साकारलेले वास्तव ही कविता उजागर करते.

समाजाच्या निकोप वाढीसाठी, व्यवस्थापनासाठी असलेली राजकीय व्यवस्था प्रचंड प्रदूषित झाल्याची यथार्थ अनुभूती ही कविता शब्दांकित करते. माणसांच्या दैनंदिन जगण्यात प्रवेशित झालेल्या हस्तक्षेपवादी राजकारणाने माणसा-माणसात वैरत्व नि अविश्वासाच्या भिंती उभ्या केल्या. त्यामुळे जीवनार्थ हरवून बसल्याची वेदना, तसेच सत्ता आणि राजकारणाच्या खेळात जीवनसत्त्व गमावून बसल्याचे तीव्र दुःख अजय कांडर व्यक्त करतात. वैयक्तिक व सामूहिक नेणिवेचा भाग बनलेल्या राजकारणाने मानवासमोर माणूसपण प्रस्थापित करण्याचे आव्हान उभे केल्याचा निर्देश ही कविता करते.

कोणतीही व्यवस्था ही माणसाच्या प्रगती तथा उन्नतीसाठी व माणूस म्हणून समृद्ध होण्यासाठी असते. राजकीय व्यवस्थाही याच हेतूने निर्माण झालेली आहे. परंतु सत्ता राबविणाऱ्या सत्ताधाऱ्यांना याचे भानच उरले नसल्याने समाज अधोगतीच्या संक्रमणातून जातोय. जगण्याचे मूलाधार राजकारणाने ठिसूळ झाल्याने समाज दिशाहीन मार्गक्रमण करतोय. या वास्तवाला ही कविता मुखरित करते. राजसत्तेच्या माध्यमातून समाजव्यवस्था ताब्यात घेऊन समुहावर अंकुश निर्माण करणाऱ्या सत्तापिपासूवृत्तीचा आणि सत्ताकांक्षी मनिषेतून आकाराला आलेल्या सरंजामशाही शोषण व्यवस्थेचा बहुस्तरीय शोध ही कविता घेते.

राजसत्तेच्या माध्यमातून समाजव्यवस्था ताब्यात घेऊन समूहावर अंकुश निर्माण करणाऱ्या सत्तापिपासूवृत्तीचा आणि सत्ताकांक्षी मनिषेतून आकाराला आलेल्या सरंजामशाही शोषण व्यवस्थेचा बहुस्तरीय शोध ही कविता घेते. लोकजीवनावर हुकूमत गाजवून निर्माण केलेली दहशत, तिचा समाजावर असणारा अदृश्य धाक आणि त्यातून होणारे लोकशाहीची हुकूमशाहीकडे वाटचाल याचेही चित्रण या कवितेतून येते.

भारतीय राजकारणाच्या आरंभकाळी राजकारणात सामाजिकेचा विचार केंद्रस्थानी होता. समूहांच्या मांगल्याची विकासात्मक, धोरणात्मक व रचनात्मक विचारधारा त्यात कार्यान्वित होती. आज मात्र ही विचारप्रणाली मागे पडून राजकारणी राजकीय व्यवस्थेचा मध्यवर्ती धारेत आलेत. समाजहितापेक्षा पुढाऱ्यांच्या मतलबी कृतिकार्यक्रमांना महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे या व्यवस्थेने झुंडशाही निर्माण करणाऱ्या व्यवस्थेला जन्म दिला. समाजसेवी लोकनायक ते मस्तवाल राजकारणी ही भारतीय राजकारणाचा विरोधाभासी प्रवास ही कविता मांडू पाहते. व्यक्तिगत स्वार्थासाठी समग्र व्यवस्था उद्ध्वस्त करू पाहणाऱ्या, वेठीला धरणाऱ्या, व्यवस्थेला शरण जाणाऱ्या आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याची कोंडी करू पाहणाऱ्या मानसिकतेचे रेखाटन ही कविता करते.

Scanned with OKEN Scanner

स्वातंत्र्यानंतरच्या प्रारंभीच्या चाळीस वर्षांत तळकोकणात चारित्र्यसंपन्न व समाजहितैषी मूल्यांची बांधिलकी मानणाऱ्या नेत्यांनी जनसमूहांच्या विकासाचे राजकारण केले. म्हणून तिथे शांतता आणि जगण्यात नैतिकतेला महत्त्व होते. परंतु १९९०च्या आसपास हिंदुत्त्ववाद्यांनी तेथील जनमानस मुठीत घेतले. गांधीवादी-समाजवादी विचाराला मूठमाती देऊन धर्मांध एककल्ली राजकारणाची सुरुवात केली. या राजकारणाने विचारशील माणसाला धर्माच्या नावाने भडकावून त्यांच्या मेंदूलाच आपल्या ताब्यात घेतले. या मेंदूत धार्मिकतेचे विष पेरून बहुसंख्य समाजाला विवेकशून्य करून टाकले. त्यामुळे माणसातील सम्यक विचारशीलतेचा ऱ्हास झाला. सांस्कृतिक परंपरेच्या सनातन प्रवृत्तीला अधिक मजबूत करण्याच्या या प्रयत्नामुळे धर्मनिष्ठ राजकारणाने प्रभावित झालेली व सिमित विचार करणारी एक नवी पिढी निर्माण झाली. त्या पिढीभोवतीच्या दाहक वास्तवाचा अन्वयार्थ ही कविता लावू पाहते.

भारत हा व्यक्तिपूजक देश आहे. येथे माणसाला देव करण्याची धारणा समाजात खोलवर रुजलेली आहे. या माणसाला देवत्व प्राप्त करून देणाऱ्या आणि एकाधिकारशाही व असंस्कृतपणामुळे माणसाने गमावलेल्या स्वातंत्र्याचा व्यापक पट या कवितेतून साक्षात होतो. अविवेकी राजकारणाचे विष समाजात इतके भिणले की त्याने मना-मनाला सांधणाऱ्या-बांधणाऱ्या नातेसंबंधावर हल्ला केला. नाती अन् मातीपेक्षा माणसांना सत्ता व राजकारण मोठे वाटायला लागले. याचे अंतर्मुख करणारे चिंतन या कवितेतून येते.

सत्ताधुंद व्यवस्थेला बुद्धिवंतांची नेहमीच भीती वाटत असते. त्यामुळे त्यांना प्रलोभनाच्या माध्यमातून आपल्या अंकित ठेवण्याचा राजकीय डावपेच राजकारणी सतत आखत असतात. या डावपेचात ते नेहमी यशस्वी होतात असा इतिहास आणि वर्तमान आहे. अशा बुद्धिवादी समूहांनी ताब्यात घेऊन त्यांच्याद्वारे लोकमानसावर प्रस्थापित केलेले राज्य आणि त्यामुळे सर्वसामान्य जनसमूहाला आलेले अपंगत्व तसेच त्यांच्या धोक्यात आलेल्या अस्तित्वाचा प्रश्नांकित करणारा आशय या कवितेतून शब्दांकित होतो.

माणसाच्या अस्तित्वाला सुरूंग लावणाऱ्या राजकारणासोबतच जागतिकीकरणाचाही प्रारंभ या काळात झाला. 'खाउजा' धोरणाचा अंमल सोयस्कररीत्या होऊ लागला. बाजारवादी संस्कृती आणि भांडवली व्यवस्था लादल्याने सर्वहारा वर्गाचे पूर्वापार चालत आलेले शोषण अधिक वाढले. एका बाजूला सत्तेच्या अघोरी लालसेतून राजकारण्यांनी माणसांना काबूत केले; तर दुसऱ्या बाजूला जागतिकीकरणाच्या आडून विकासाच्या नावाने त्यांच्या जमिनी ताब्यात घेतल्या. कारखाने-प्रकल्पाच्या माध्यमातून होणाऱ्या भ्रामक विकासाच्या स्वप्नात त्यांना अधांतरी लटकावत ठेवले. स्वतः मात्र अमाप संपत्ती कमविली. भांडवली शोषक सत्तेचे हे विक्राळ रूप, भूमी आणि माणूस निर्वंश होत असल्याचे दुःख ही कविता ध्वनित करते.

'हत्ती इलो' ही दीर्घकविता अविचारी राजकारणाने कीडत चाललेल्या समाज व्यवस्थेचं नि राजकारणाने संभ्रमित केलेल्या काळाचा चिंतनगर्भ कोलाज मांडते. भय, असहायता, हतबलता, काळजी यांची कारुण्यमय जाणीव; तसेच कोकणच्या समाजजीवनाच्या स्थित्यंतराचा आणि बदलत्या राजकीय वास्तवाचा वेध घेते. कोकणचा निसर्ग, लोकजीवन, भावजीवन, लोकसंचित व भाषा यांचा समर्थपणे आविष्कार करते. राजकीय-सामाजिक-सांस्कृतिक संघर्षाचा व्यापक पट मांडते. कवितापण जपत आलेले चिंतनशील विश्लेषण आणि गद्यात्मकता ही या कवितेच्या अभिव्यक्तीची गरज बनते. कथनात्मकता, वैचारिकता व भावप्रकटनाची अचूकता हे या कवितेचे महत्त्वाचे विशेष आहेत.

दीर्घकवितेत कथात्मकतेला महत्त्वाचे स्थान असते. म्हणूनच कोणत्याही दीर्घकवितेतून कोणतीतरी कथा वा गोष्ट आकार पावत असते. काव्य रचनेच्या दीर्घ मांडणीतून कथेची घडण तयार होत असते. रचनाबंधातून प्रसृत होत नसले तरी कथेच्या

Scanned with OKEN Scanner

आकृतिबंधानी भारलेली कथात्मकता कथानकाच्या स्वरूपात दीर्घकवितेत अनुभवाची अपरिहार्यता म्हणून येत असते.

'हत्ती इलो' या कवितेतूनही राजकारणाने प्रभावित झालेल्या स्वातंत्र्योत्तर काळाच्या प्रवासाची ऱ्हासशील गोष्ट साक्षात होते. हे कथानक कोकणच्या प्रदेशभूमीवर उभे राहिलेले आहेत. राजकीय व्यवस्थेच्या आसाभोवती फिरणाऱ्या लोकजीवनाचे अनेक कंगोरे या कथानकातून अभिव्यक्त होतात. 'हत्ती इलो' मधून आलेली गोष्ट प्रस्तुत ठिकाणी समजून घेणे आवश्यक ठरेल. त्यातून या कवितेतील भवताल अधिक स्पष्ट होईल.

"बालपणी 'ह' हत्तीतला शिकताना
पुस्तकातील हत्तीचे चित्र डोळ्यासमोरून जात नव्हते
तेव्हा खूप मनापासून वाटे
आपलं आयुष्य हत्तीसारखं बलवान व्हावं
आणि हत्तीचे बळ प्राप्त झाल्यावर
किड्या-मुंग्यांनीही आपल्या खांद्यावर खेळावं
तेव्हा या विचारांच्याच स्वप्नात असताना
घरातील कुणाचा तरी पाठीवर धपाटा बसायचा
तसा लगोलग हत्तीतला 'ह' गिरवावा लागायचा पाटीवर...
मग डोळ्यांतलं पाणी, पुस्तकातल्या हत्तीवर टप...टप पडताना
घरातल्या त्या वडीलधाऱ्या माणसांएवढाच
राग यायचा हत्तीचाही
तेव्हा आता
'हत्ती इलो...!'
'हत्ती इलो...!!'
असा कुणाचाही आवाज आला कानी
किंवा वाचली वृत्तपत्रात अशा प्रकारची बातमी
तर काळीज धस्स् होत राहतं
ही बालपणाची आठवण जागृत होत !" (पृ.१५/१६)

बालपणात हत्तीसारखं बलवान होऊन दुर्बलांना बळ देण्याच्या लोकसंचितातून आलेल्या कवीच्या आदर्श विचाराने या दीर्घकवितेतील गोष्टीची सुरुवात होते. परंतु बालमन या विचाराच्या स्वप्नात असतानाच घरातील सत्तास्थानी असलेल्या कुणाचा तरी पाठीवर धपाटा बसतो. मग घरातील सत्ता हाती असणारे वडीलधारे आणि सत्तेसारखाच बलवान असणारा हत्ती यांची अनामिक भीती वाटायला लागते. बालपणातील हा बलविरुद्ध भीतीचा खोलवर संस्कार पुढे आयुष्यभर कवीला छळत राहतो. वर्तमानात शक्तिशाली सत्ताशक्तीचे प्रतीक असलेला 'हत्ती इलो' असा आवाज कानी आला की सर्वांचाच थरकाप होतो. भीतीच्या सावटाखाली जनसमूहांचे जगणेच शुष्क होऊन जाते. या वास्तवाला स्पर्श करत ही कविता प्रारंभित होते.

बालपणापासून हत्ती चाल करून येत असल्याची कवीची भीतिदायक मनोवस्था आयुष्यभर होत राहिली. हत्तीच्या बारमाही दहशतीने लोक हबकून गेले. तरीही 'गजराज येती घरा, तोची दिवाळी दसरा' असा हत्तीचा महिमा लोकजीवनात अबाधित. त्याला डोळे भरून पाहण्यासाठी लोक त्याच्याभोवती पिंगा घालू लागले. त्याच्या सहवासाने प्रफुल्लित होऊ लागले. लोकांना वाटायला लागलं की हत्तीच्या रूपाने आपल्या आयुष्यात सुवर्णकाळच आला. आपल्या प्रगती आणि उन्नतीचा मसीहा तोच आहे. इतके लोक त्याच्यात विरघळून गेले की त्यांना आपल्या अवतीभोवतीच्या दुःखाबद्दल काहीच वाटेनासे झाले. एखाद्या दुःखाच्या प्रसंगात डुबून जाणारी, एकमेकांच्या दुःखाची वाटेकरी होणारी माणसे माणूसपणच विसरून गेली. त्यांच्या मनातला माणूस हद्दपार झाला. हत्तीच्या कानमंत्राने लोक सुखाच्या वेळी रडू अन् दुःखावेळी हसू लागले. सत्य सांगणारा माणूस त्यांना खोटा वाटायला लागला. विचारशीलता संपल्याने त्यांचा भूमी नि जगातल्या सर्वच निष्ठेवरचा विश्वास उडाला.

सत्तेमुळे हत्तीला संरक्षण लाभल्याने त्याचा उन्मादीपणा वाढला. तो डोळ्यात क्रूरपणे आसुरी आनंद साठवत परंपरेचं संचित उद्ध्वस्त करू लागला. त्यावेळी पूर्वीच्या तत्त्वनिष्ठ बुद्धिनिष्ठ समाजसेवी राजकारण्यांच्या लोकहितैषी प्रतिमेची आठवण येऊ

Scanned with OKEN Scanner

लागते. त्यांचा लोककल्याणानी विचार आणि समाजनिष्ठा आदर्शवत होती. 'हे विश्वची माझे घर' ही धारणा, समाजाप्रती असणारी नि:स्वार्थी एकनिष्ठा आणि 'विचारची लढाई विचाराने लढा' हा विचार वैभवशाली सत्तेच्या वाटचालीची पावती होती. तो सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचा वस्तुपाठ होता. दुश्मनाच्याही दारापर्यंत विकासगंगा वाहत जायला हवी असे पुढाऱ्यांचे विकासाभिमुख धोरण होते. दिलेली आश्वासने पाळण्याची वचनबद्धता होती. परंतु हे जाणते नेतृत्व क्रमाक्रमाने संपत गेले. जाणत्यांच्या पाठीराख्यांनीच प्रलोभनांना बळी पडून हत्तीच्या कळपात प्रवेश केला. त्यामुळे जाणते पुढारपण आपोआप संपत गेले. या जाणत्यांच्या पाठीराख्यांना हत्तीने अनेक भूलथापा देऊन वश केले, आपल्या काबूत घेऊन विध्वंसक मनोरथ पूर्ण केले. पाठीराख्यांचे रूपांतर हत्तीच्या समर्थकांत झाले. या समर्थकांना हत्तीच्या रूपात देवच भेटल्याची जाणीव झाली. मग ते आपल्या आयुष्याचा सारा भार त्याच्यावर टाकून त्याच्यासोबत दिवसरात्र फिरू लागले.

'हत्ती त्यांचा बाप
हत्ती त्यांची आई
हत्ती देवो भव
हत्तीच सृष्टीकर्ता
अशी भावना जपत राहतात मनोमन ते.''
(पृ.३१)

लोकांना अन्य कशाहीपेक्षा देवाइतकेच आपण महान वाटायला लागलो आहोत, हे हत्तीच्या लक्षात आल्याने त्याने लोकांच्या धार्मिक भावनांना हात घालायला सुरूवात केली. देवा-धर्माच्या मार्गावरूनच राजसत्तेचा रस्ता अधिक सुलभ होत जाईल याची जाणीव हत्तीला झाल्याने त्याने धर्मपीठाच्या धर्मगुरूंना जवळ केले. हत्ती एकेकाळी जाणत्यांचे पाठीराखे असल्याने त्यांनी बाबा बापूंच्या सत्संग आणि धर्मपीठाच्या जगद्गुरू विरोधात चळवळी केल्या होत्या. श्रमिक-कष्टकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी संघर्ष केला होता. 'खळं त्याचा दाणा' ही भूमिका आणि 'खरा तो एकची धर्म, जगाला प्रेम अर्पावे' हे त्याचे आचार होते. उजेडाच्या सोबतीने आयुष्य प्रकाशमान करण्याचा ध्यास होता. परंतु आज मात्र राजगादीवर बसण्यासाठी हत्तीने वर्षानुवर्ष स्वार्थाचा स्पर्श न झालेल्या अनुयायांना देव,धर्म,जात यांच्या नावाने खोटं बोलून त्यांना समाज चळवळीकडून राजसत्तेकडे नेत स्वत:ची राजवाट प्रशस्त केली. लोक आपल्या मागे फिरताहेत, आपण त्यांचा रोजीरोटीचा प्रश्न सोडवतो, लोकांनाही ते पटतंय याची खात्री पटल्यावर हत्तीला मनोमन वाटायला लागलंय की मी ईश्वरापेक्षा श्रेष्ठ!

श्रेष्ठ असल्याचा साक्षात्कार झाल्यावर आपल्यापेक्षा कोणी मोठं होऊ नये यासाठी त्याने आपल्या विश्वासू समर्थकांचं रिंगण तयार केलं. समर्थकांवरही बारकाईने लक्ष ठेवण्यासाठी अतिविश्वासू समर्थकांची फळी निर्माण केली. त्यांची एकजूट होऊन आपल्या विरोधात जाऊ नये म्हणून त्यांना आपापसात संघर्षरत ठेवलं. त्यांच्या निष्ठा कायम आपल्या पायाशी लीन राहतील अशी व्यवस्था निर्माण केली. सत्ता बळकट राहण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे भक्कम जाळे तर तयार केलेच; शिवाय आप्तेष्टांनाही जवळ केले. कुटुंबातील भांडणे मिटवून त्यांनाही आपल्या पंखाखाली घेतले.

''सत्तेच्या मार्गावर जाताना
आधी दुश्मनाला आपला मित्र करावयाचा असतो
हे मत आपल्या अतिविश्वासू समर्थकांना सांगून
हत्तीने मग आप्तेष्टानंतर
आपल्या प्रदेशातील
सर्वच स्तरात आगेकुच करायला सुरुवात केली
हत्ती म्हणायचा,
कुठल्याही विचारांच्या पुण्यभूमीत
सत्ता काबीज करायची असेल तर
विचारांनीच विचारवंताचा विश्वास संपादन करत
मांडत रहायचा पैशाचा खेळ.'' (पृ.५४/५५)

पैशाच्या बळावर मतांसह लोकशाहीचा चौथा खांबही विकत घेतला. धनशक्तीच्या आधारे सत्तेचा डाव जिंकत तो त्या अख्ख्या प्रदेशाचा सरदार बनला. हे सरदारपद कायम टिकून राहण्यासाठी त्याला माणसांचा कळप जवळचा वाटायला लागला. म्हणून

Scanned with OKEN Scanner

त्यात त्याने स्वत:ची पिलावळ सोडून त्याच्या करवी कळपांचा 'जमाव व्हावा, पण समूह होऊ नये' याची काळजी घेतली. जाती-धर्मात दहशत माजवून लोकशाही पायदळी तुडविली. विरोध करणाऱ्यांना कायमचे संपवले. माणसं घडलेल्या गोष्टीवर विचार करतात हे लक्षात आल्यावर त्याने त्यांच्या मेंदूवर आघात करून त्यांची विचारशीलता नष्ट करून टाकली. बधीर झालेली माणसं हत्तीला त्या भूमीचा भगवंत समजू लागले. त्याची महाआरती नि उत्सव साजरा करू लागले.

आता हत्ती माणसांना बोलूही देत नाही. प्रत्येकाच्या मनातील संवादाकडे कान लावून बसतो. त्याची जरब एवढी की तो ज्या गावात जातो तिथे आचारसंहिता सुरू होते. त्याच्या धाकाने माणसं दबून गेली. त्याची कीर्ती इतकी वाढते की तो ज्या गावात जातो तो गावाच इतिहास बनतो. त्याच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वाला दंतकथेचे स्वरूप प्राप्त होते. जिवंतपणीच आपण इतिहास झाल्याच्या जाणिवेने त्याची महत्त्वकांक्षा वाढते. विचारांचा भूप्रदेश पायदळी तुडवून तो त्या प्रदेशातील प्रत्येक भागावर वर्चस्व निर्माण करू लागतो.

विचारशील माणसं संघटित होऊ नये म्हणून तो त्यांना सत्तेत सामावून घेऊ लागतो. आपले विचार त्यांच्यावर लादून तसे वर्तन करायला त्यांना भाग पाडतो. त्यांनाच स्वत:चा उदात्त इतिहास लिहायला लावतो. हत्ती इतिहासात नोंदवला गेल्यामुळे सामान्य लोकांच्या अपेक्षा वाढतात. त्यांच्या मनात आपल्या आयुष्यात नवी पहाट उगवेल असा भाबडा आशावाद निर्माण होतो. म्हणून लोक हत्तीच्या पायावर लोटांगण घालायला लागतात. त्यामुळे हत्तीला आपण सर्वशक्तिशाली असल्याचा भास होतो. या भासातून अहंकार जन्म घेतो. मग तो प्रत्येक प्रदेशाची सत्ता काबीज करू लागतो. सत्ताविस्तारात अडथळा निर्माण करणारे तथा विरोध करणारे त्याच्या दहशतीपुढे पंगू होतात, संपतात. दिसेल ती गोष्ट मिळवण्याच्या हव्यासातून प्रत्येक गावावर त्याचे साम्राज्य पसरू लागते. त्यामुळे लोक बंदिस्त व भूमिहीन होऊन तडफडू लागली. बेघर झाली. या हुकूमशाहीमुळे विचारवंत कधी बहिरे, मुके तर कधी आंधळे झाले. लेखकांची लेखणी बंद झाली. चित्रकार चित्रातून हत्तीचे उदात्तीकरण करू लागला. गायकाला गळा उरला नाही. हत्तीच्या आगमनाने हजारो वर्षांचं लोकसंचित तर नष्ट झालंच; परंतु तो प्रदेशच प्रदूषित झाला. तो ज्या भूमीला स्पर्श करतोय ती भूमीच नापीक होऊ लागली.

'आता
भूमी निर्वंश झाल्याचे दु:ख मनात असतानाच
हत्तीने माणसांनाच निर्वंश करायला प्रारंभ केला
हत्तीच्या गर्जनेने
ओल्या बाळंतिणीचाही पान्हा सुकू लागला
उदरातील गर्भ गुदमरू लागला
आता माणसं
मंदबुद्धी झाल्याची खात्री पटल्यावर
हत्ती एवढा बोकाळला
एवढा बोकाळला
की, त्याने आधी माणसांना गृहीत धरले होतेच
आता माणसंही त्याला गृहीत धरू लागली
हत्ती आणि माणसांचा असा खेळ
हल्ली रोज नव्याने खेळला जातोय सर्वत्र!'

□□□

संदर्भ : हत्ती इलो, अजय कांडर, शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १८ जुलै २०१२, मूल्य : १०० रु.

अभिनंदन...

काव्याग्रहचा पहिला पुरस्कार (रोख एकतीस हजार रु.) संतोष पवार यांच्या 'बहादूर थापा आणि इतर कविता' या कवितासंग्रहास जाहिर झाल्याबद्दल अक्षरपेरणी परिवाराकडून अभिनंदन...!!

Scanned with OKEN Scanner

Agriculture : Irrigation Processing Industries and Marketing System

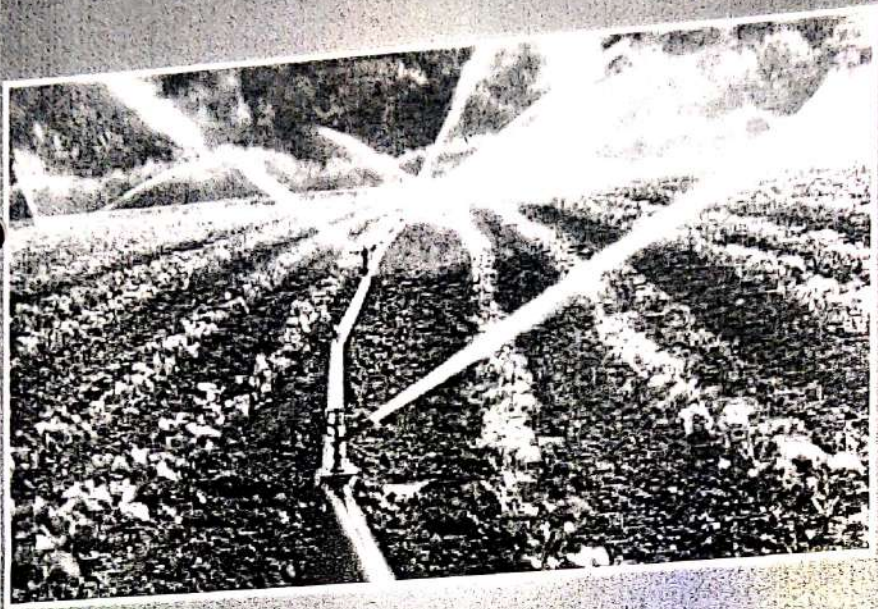

Dr. Ashok B. Naikwade
Principal / Editor
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon

Dr. Chatragun U. Bhore
Executive Editor
Head - Depatrtment of Geography

Scanned with OKEN Scanner

Two Days National Conference in Geography
on 13th & 14th October, 2018

Organized by

Department of Geography
Ajintha Education Society's
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon

Proceeding Book

Agriculture : Irrigation
Processing Industries & Market System

Chief Editor
Principal Dr. Ashok B. Naikwade

Executive Editor
Dr. Chatragun U. Bhore

creations publication

Creation's Publication, Aurangabad

Scanned with OKEN Scanner

❖ Two days Geography National Conference Proceeding Book
Agriculture : Irrigation, Processing Industries & Market System
Chief Editor - **Dr. Ashok B. Naikwade**
Executive Editor - **Dr. Chatragun U. Bhore**

❖ © **Principal Dr. Ashok B. Naikwade**
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon

❖ **First Edition** – 13th October, 2018

❖ **Publisher :**
Creation's Publication
N-1, CIDCO, Aurangabad
Cell : 9423396881

❖ **Type Setting :**
Creation,
N-1, CIDCO, Aurangabad
Ph. : (0240) 2486910

❖ **Printer :**
Tanmay Offset,
Aurangabad.

❖ I.S.B.N. 978-81-932421-7-9

❖ Price : 500 /-

Processin

Dr. Babasaheb A

In
Maharashtra Si
Jain Irriga

Depa
Ajintl
Sant Dny hes

Date : 1

Org

1. Principal, Dr.
2. Vice Principal,
3. Vice Principal,
4. Dr. F. B. Salam
5. Dr. P. A. Pawa
6. Dr. C. U. Bhor
7. Dr. P. Y. Shind
8. Prof. S. A. Ta

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

- ❖ Foreword 7
- ❖ Editorial 8

1 Agro Processing Industries: Problems and Prospect - Dr. Sarsare S. M., Dr. Karale N. B. ... 11

2 Spatio-Temporal Variation of Cropping Intensity : Tribal District of Nandurbar - Dr. B. S. Patil ... 20

3 Impact and Management of Disaster as a Geographical approach - Dr. Doke Ashok ... 31

4 Urbanization And Environment Concern : A Case Study of Beed City - Dr. Ghuge S.P. ... 38

5 Spatio-temporal Rainfall Distribution In Marahtwada Region - Dr. M. T. Musande ... 44

6 Effect of Global warming on Indian Agriculture - Dr. Sominath Sarangdhar Khade ... 51

7 Irrigation Sources in Osmanabad District A Geographical Review - Dr. Tatipamul R.V ... 64

8 Ground Water Resources and Water Quality: A Case Study of Aurangabad District of Maharashtra - Mahesh Prabhakar Ratnaparkhi ... 72

9 Analysis of Tahsil wise Crop Diversification in Dhule District (M.S.) - Mr. S. R. Adgale, Mr. D.S. Nikumbh ... 89

10 Soil Degradation in India: Causes, Major Threats and Management Options - Balaji Bhimrao Waghmare, Dr. M.V. Suryawanshi ... 95

11 Agriculture: Irrigation, Processing Industries & Marketing System - Dr.D.G.Bhole, Dr. K.H. Nehete, Dr.S.N. Bharambe ... 112

12 Problems of Agriculture in Aurangabad District (MS)- Dr. Gajhans D.S., Dr.Gajar T.D. ... 117

13 Geographical Factor Affecting on Industrial Location in India - Patil Kishor Dadaji ... 123

14 A Study of Crop Combination in Dindori Tahsil of Nashik District, Maharashtra - Mr. Sachin R. Govardhane, Dr. Suresh K. Shelar ... 131

15 Role of Farm Pond in Changing Cropping Pattern & Productivity A Case Study of Latur District - Dr. B. P. Lahane, S.T. Jadhav ... 138

16 Understanding the Ways of Irrigation in Agricultural Fields to Enhance the Production - Prof. Shaikh I.B., Prof. Gaware R.S., Dr. Bhole R.V. ... 146

Scanned with OKEN Scanner

Irrigation Sources In Osmanabad District A Geographical Review

Dr. Tatipamul R.V
S.M.Dnyandeo Mohekar mahavidhyalaya, kalamb
Raghavendra268@gmail.com

Abstract

The present paper deals with the irrigation sources in Osmanabad district. Natural water is available either as a surface water which moves through gravity in rivers,lakes,ponds and canals or as groundwater which is lifted through dug wells or using animal power. Most of the time diesel and electricity is used for lifting water from the wells.

Keywords: - irrigation, water lift, seepage tank, underground storage tank.

Introduction

Irrigation brings about an increase in the gross cropped area by increasing the net sown area by in rainfall scarcity areas and by multiple cropping. The normal monsoon is adequate only over one third of the country- thus irrigation becomes a necessity in the rest of the country. Even in the adequate rainfall areas, a late onset or an early withdrawal can prove disastrous for the crop. Then irrigation is required for rabbi (winter crops).

Additional water is also required for most of the crops during the growth period to maximise yields. Thus irrigation is essential to overcome spatial and temporal variations of rainfall.

Various sources of irrigation are specific to the

Scanned with OKEN Scanner

physical environment of the region and each one has its own peculiar characteristics. In the drought prone area like Osmanabad irrigation play important role in the agriculture.

Objectives: - The present paper has certain specific objective. To study sources of irrigation in Osmanabad district

Database and Methodology

The present work is based on the secondary data collected from the district irrigation department, Agriculture office, socio economic review of Osmanabad district. Some of the relevant data collected from the websites.

Irrigation sources data taken from the year 2010 to 2017.it includes big projects, medium project, small project, seepage tank, Kolhapur type bandhara, underground storage tank etc. The data tabulated in the table form with Tahsil and category wise. Comparative and explorative research methodology is adopted for present work. Processed data shown by the graphs.

Table 1.1 Irrigation sources in Osmanabad district 2010

Tahsil	Big project	Medium project	Small project	Seepage tank	Kolhapur bandhara	Under-ground storage tank	Irrig--ation well
Paranda	0	3	2	66	50	0	122
Bhum	0	4	3	40	90	0	201
Washi	0	0	5	32	68	0	148
Kalamb	0	1	6	85	122	0	900
Osmanabad	0	3	8	66	333	0	598
Tuljapur	0	4	19	64	167	0	610
Lohara	1	0	6	11	34	0	172
Omerga	0	3	1	21	99	0	531
Total	**1**	**18**	**50**	**385**	**993**	**0**	**3282**

(Source: - Socio economic review of Osmanabad District 2010)

Scanned with OKEN Scanner

Table 1.2
Irrigation sources in Osmanabad district 2015

Tahsil	Big project	Medium project	Small project	Seepage tank	Kolhapur bandhara	Under-ground storage tank	Irrig-ation well
Paranda	0	4	174	118	7	45	880
Bhum	0	4	194	78	0	74	549
Washi	0	0	43	25	0	19	253
Kalamb	0	1	84	57	13	21	1048
Osmanabad	0	3	112	81	18	13	1229
Tuljapur	0	3	223	141	18	42	703
Lohara	1	0	31	27	1	15	343
Omerga	0	3	75	39	3	26	642
Total	**1**	**18**	**944**	**562**	**60**	**255**	**5647**

(Source: - Socio economic review of Osmanabad District 2015)

Table 1.3
Irrigation sources in Osmanabad district 2017

Tahsil	Big project	Medium project	Small project	Seepage tank	Kolhapur bandhara	Under-ground storage tank	Irrig-ation well
Paranda	0	3	252	120	8	105	3344
Bhum	0	4	212	56	6	148	432[illegible]
Washi	0	0	82	24	1	49	484[illegible]
Kalamb	0	1	189	54	16	119	230[illegible]
Osmanabad	0	3	233	109	23	100	977[illegible]
Tuljapur	0	4	380	116	22	144	567[illegible]
Lohara	1	0	83	25	4	47	84[illegible]
Omerga	0	3	185	38	7	118	105[illegible]
Total	**1**	**18**	**1616**	**542**	**87**	**830**	**416[illegible]**

(Source: - Socio economic review of Osmanabad District 2017)

Scanned with OKEN Scanner

2015

...der-ground storage tank	Irrigation well
5	880
4	549
9	253
1	1048
3	1229
2	703
5	343
5	642
5	**5647**

2015)

2017

...er-ground storage tank	Irrigation well
5	3344
3	4325
	4846
	2300
	9774
	5674
	843
	10586
	41692

2017)

Study area Osmanabad district is locate... Maharashtra state. It is located on east side... marathwada region. The latitudinal extent of study ar... is 17°35′ to 18°40′ north and longitudinal extend betwee... 75° 16′ to 76° 40′ east. The total area of district is 7512.4sq.km.

It is situated about 600 m above mean sea level. Manjra and Terna are major are seasonal river mainly flow in rainy season. Temple of goddess Tuljabhavani at Tuljapur is famous in India. There are eight Tahsil in the district. The Osmanabad district comes under drought prone area. Average annual rainfall in within the district is 730mm. The total population of study area is 1,486,586.

Irrigation sources in Osmanabad district

Osmanabad district major population is engaged in agricultural and allied activities. Agriculture is main occupation of people of study area. Osmanabad distri... is come under rain shadow area. Due to these reason district faces many drought year. Agriculture activities are possible due to the irrigation sources in the district. Irrigation sources are not evenly distributed in the study area. Irrigation sources includes big, medium, small projects, seepage tanks, irrigation well, underground storage tank, Kolhapur type bandhara etc.

1. **Big project: -** irrigation big project is located in the district is only 1 in Lohara Tahsil.

2. **Medium project: -** Osmanabad district has total 18 medium irrigation projects. The highest medium project located in Bhum and lowest in kalamb, washi and Lohara has absence of medium project.

3. **Small project: -** small irrigation project in the district are increased from last seven year. District ha...

only 50 small projects in the year 2010. It rose in 2015 with 944. It is again increased in 2017 with 1616. The highest small irrigation project are in Tuljapur, Paranda, Osmanabad and lowest in the washi and Lohara.

4. Seepage tanks: - seepage tanks are also major irrigation source in the study area. The total seepage tanks are 385 in the year 2010.it is increased in 2015 with 562.but in 2017 it is reduced and reached up to 542. The highest seepage tanks are in Osmanabad, Tuljapur and Paranda and lowest in washi, Lohara.

5. Kolhapur type bandhara: - Kolhapur type bandhara (KTB) is one of the new sources of irrigation. In the study area 993 KTB are operated in 2010. In 2015 it is reduced up to only 60. It is because severe drought condition continuously in region. Most of the farmers create storage farm tanks. In 2017 it again increased up to 87. The highest KTB are in Osmanabad, Tuljapur and lowest in washi, Lohara.

6. Underground storage tanks: - underground storage tanks (UST) are also one of the useful sources of irrigation. In 2010 there are absences of underground storage tanks in the study area. In 2015 it is increased up to 255. In 2017 it is again increased tremendously up to 830. The highest UST are observed in Bhum, Tuljapur, kalamb, Omerga and Paranda and lowest in washi and Lohara.

7. Irrigation well: - in the rain shadow area like Osmanabad district irrigation well are major source for agriculture. Agriculture activities are mostly depending upon the irrigation wells. In 2010 there are only 3282 irrigation wells. In 2015 it is increased up to 5647. In 2017 it is again increased drastically with 41692. It is due to the

Scanned with OKEN Scanner

reliable source of water though out the year. the rainfall percolates at underground. It resul[...] in groundwater storage. The highest irrigat[...] observed in the Omerga, Bhum, Tuljapur and wa[...] lowest in Lohara and kalamb.

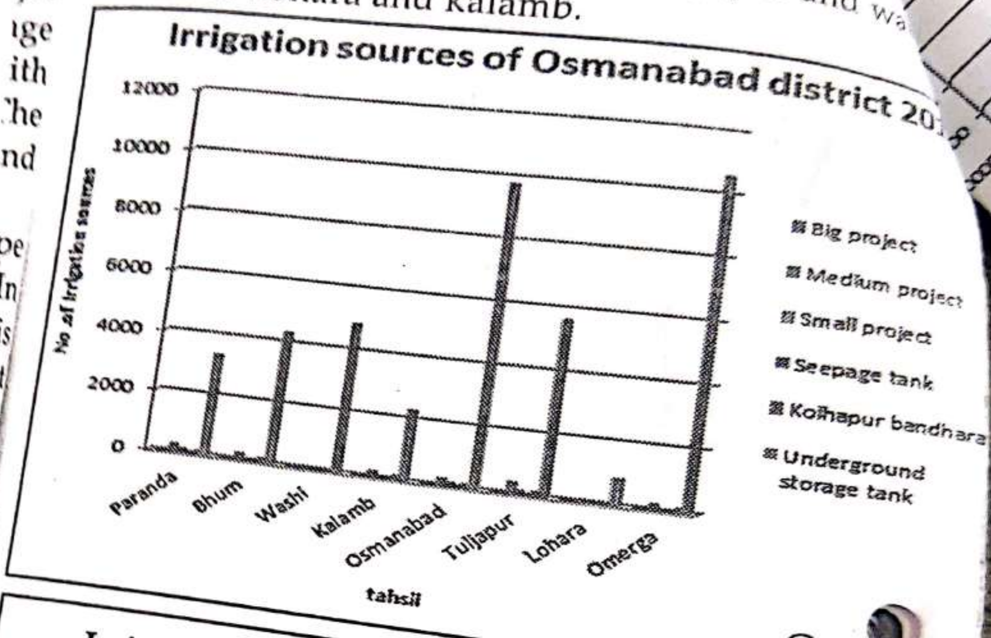

Graph 1.1

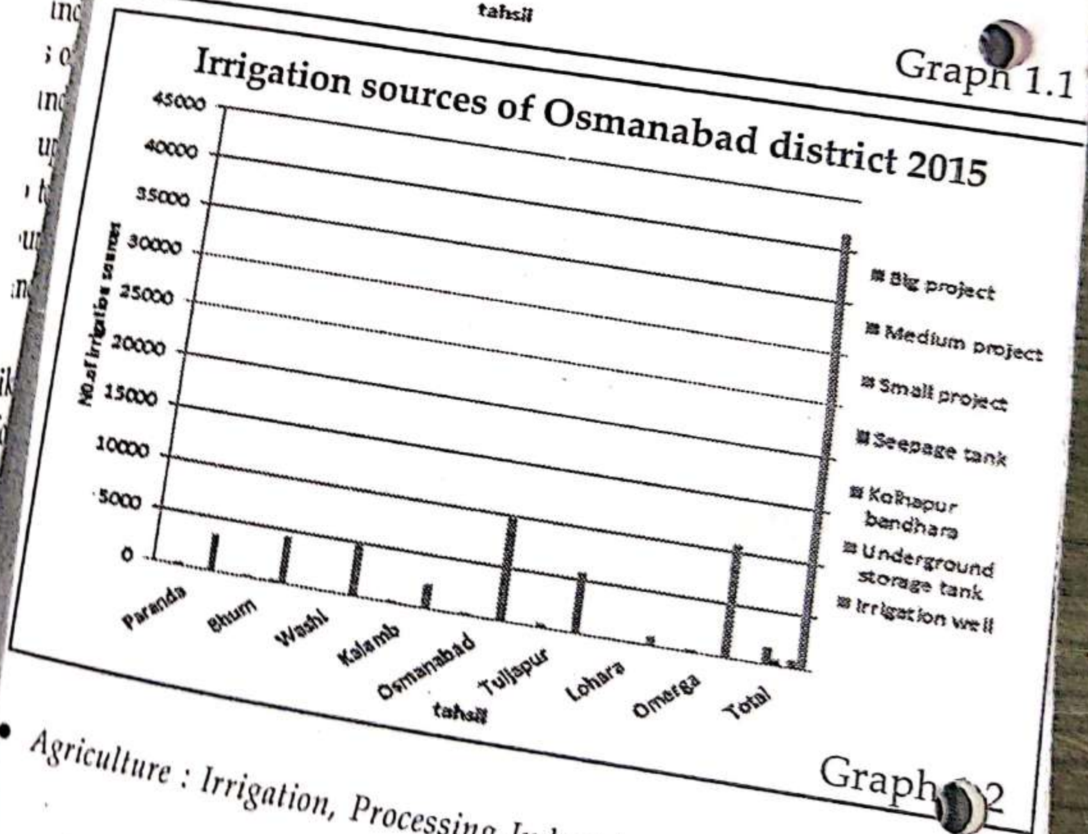

Graph 1.2

ation sources in Osmanabad district 2017

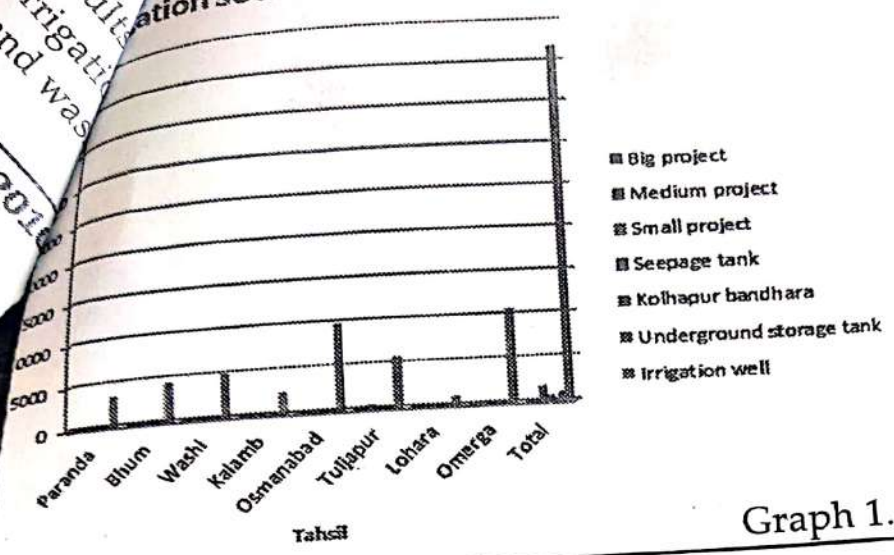

Graph 1.3

nclusion

Irrigation is modern tool for agriculture velo[illegible]ment. Agriculture is possible into drought prone ea and in desert area, it is because of irrigation. There e number of sources and techniques of irrigation. The esent work is focused on the sources of irrigation in manabad district. The observations and findings of esent work are as follow.

- There are only 8 irrigation sources in Osmanabad district.
- Big irrigation project is only one in Lohara Tahsil in the study area.
- The number of small project in the district continuously increasing in 7 years from 50 to 1616.
- Seepage tanks are increased in 2015, but in 2017 number of seepage tanks were reduced and reached [illegible] 542.

5. Kolhapur type bandhara were very high in 2010, but in 2015 it's reduced drastically and reached up to 60. In the year 2017 again slightly increased the number of KTB.
6. Underground storage tanks were completely absent in district in 2010, but in 2015 they increased and reached at 830.
7. Irrigation well is very vital source of irrigation for agriculture in the Osmanabad district. In 2010, they were only 3282, but in 2015 and 2017 they increased at 5647 and 41692 respectively.

Overall agricultural practice in district throughout the year and especially in winter and summer season are depend upon the present irrigation sources.

References :-

1. "District Statistical Office' Directorate of Economics and Statistics, Govt. of Maharashtra, 0.Osmanabad: Statistical Abstract of Osmanabad 2010.
2. 'District Statistical Office' Directorate of Economics and Statistics, Govt. of Maharashtra, Osmanabad: Statistical Abstract of Osmanabad 2015.

* * *

Scanned with OKEN Scanner

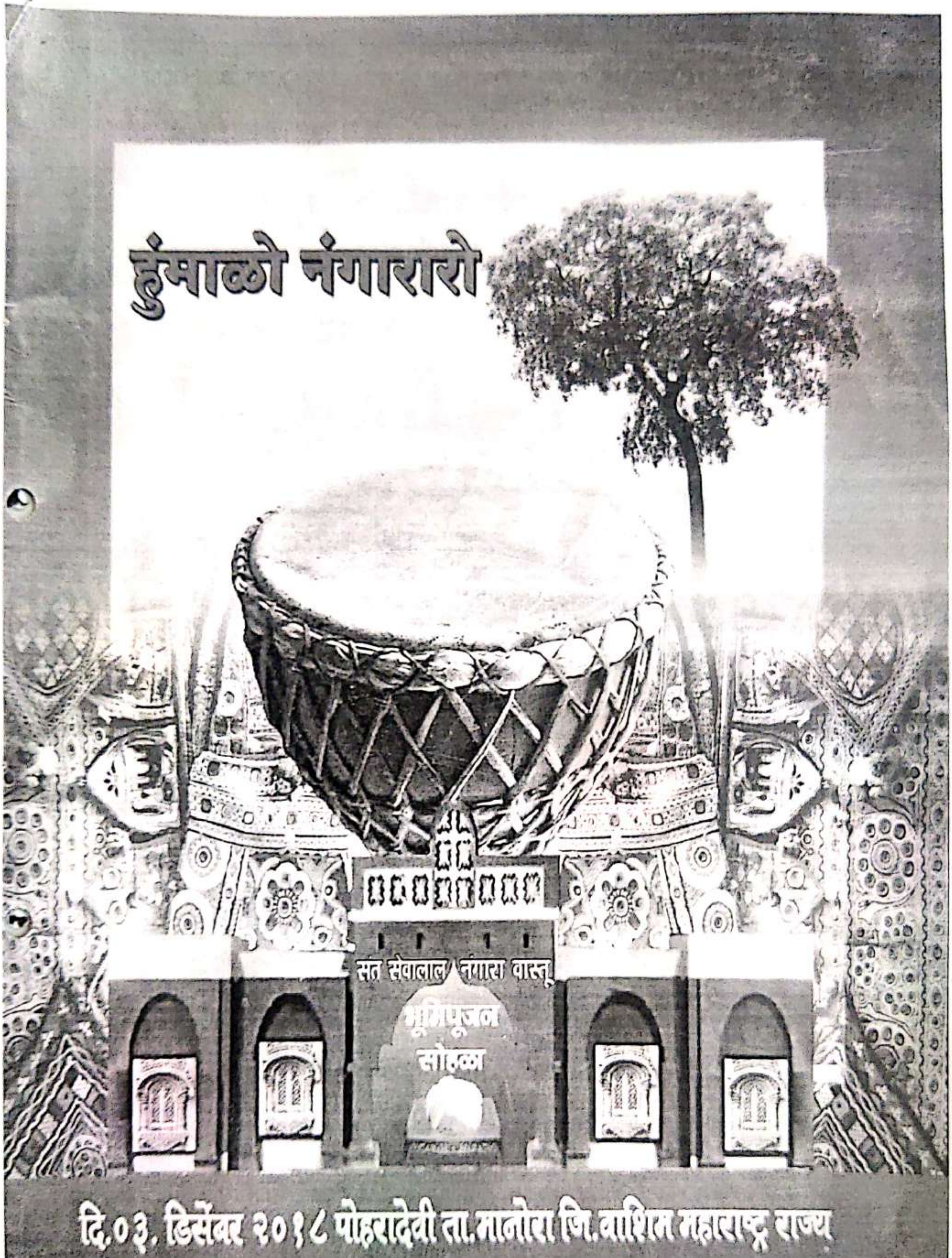
हुंमाळो नंगारारो
संत सेवालाल नंगारा वास्तू
भूमिपूजन
सोहळा
दि.०३. डिसेंबर २०१८ पोहरादेवी ता.मानोरा जि.वाशिम महाराष्ट्र राज्य

ISBN- 978-16-30412-22-7

गोर बंजारा समाज : शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

प्रस्तावना :

3 डिंसेबर 2018 रोजी पोहरागड येथे होणाया विश्वव्यापी नंगारा यात्रा महोत्सवानिमित्त स्मरणिका प्रकाशनासाठी मी माझा लेख पाठविण्याचा प्रयत्न केला आहे. लेख पाठवित असताना मनस्वी आनंद होत आहे, आणि मी ज्या विशयावर लेख पाठविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या विशयावर माझ्या मनामध्ये खेद देखील निर्माण होत आहे. कारण की, 'गोर बंजारा समाज : शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने' या विशयावर लेख लिहिण्याचा जेव्हा मी प्रयत्न केला. त्यावेळी माझ्या असे निदर्शनास आले की, बंजारा समाजाची शिक्षण क्षेत्रातील अत्यंत दयनीय व वाईट परिस्थिती असलेले दिसून येते. आज 21 व्या शतकात जगातील इतर देश आणि भारतातील इतर राज्यात अन्य समुदायापेक्षा बंजारा समाज मात्र विकासाच्या केंद्रस्थानी न राहता परिघावर असलेला दिसून येतो. विकासाचे समाजशास्त्र या अभ्यासकांच्या मते, विकासापासून वंचित असलेल्या, परिघावर संघर्शमय जीवनाला लढा देणाया समाजाला केंद्रस्थानी आणून त्या समुदायामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे फारच गरजेचे असेलेले दिसून येते. तसेच बंजारा समाजाच्या बाबतीत देखील होणे गरजेचे आहे. समकालीन परिस्थितीत बंजारा समाजाच्या विकासाचा अभ्यास केल्यास हे दिनर्शनास येते की, बंजारा समाजाला विकासापासून दूर ठेवून शोषण केल्या गेले आहे. बंजारा समाजाच्या प्रगती, परिवर्तन आणि विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी सर्वेतोपरी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. म्हणून प्रथमतः बंजारा समाजाला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे. जर बंजारा समाज हा शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आला तर या समाजासमोरील समकालीन आव्हानांना तोंड देता येईल, नाही तर समाजाची फार मोठी हानी होवू शकते. म्हणून बंजारा समाजाला जंगल, दया खोयातून, अत्यंत मागास भागातून विकासाच्या केंद्रस्थानी आणून शिक्षण तसेच इतर सर्व क्षेत्रात विकसित करून बंजारा समाजाला मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिश्टये :–

1. गोर बंजारा समाजाची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
2. गोर बंजारा समाजाच्या शिक्षणाच्या स्थितीचे अध्ययन करणे.
3. गोर बंजारा समाजाच्या जन समुदायासमोरील समकालीन आव्हाने समजून घेणे.

गृहितकृत्ये :–

1. बंजारा समाजाची शिक्षणातील परिस्थिती अत्यंत दयनीय आहे.
2. बंजारा समाजाच्या परिवर्तनासाठी रोजगाराभिमूख शिक्षण व तांडा तेथे उद्योग निर्मीतीची व्यवस्था होणे गरजेचे आहे.
3. समकालीन परिस्थितीत बंजारा समाजाला अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे.

अभ्यासपद्धती :–

शोध निबंध हा संशोधनाचा एक भाग असतो. ज्या प्रमाणे संशोधनातून संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सुत्रण करतो आणि निश्कर्शाप्रत पोहचतो. त्याचप्रमाणे शोधनिबंधात देखील एखादी समस्या निश्चित करून त्या समस्येची कारणमिमांसा केली जाते. आणि समस्येच्या सोडवणूकीसाठी शिफारशी सुचविण्यात येतात. तसेच संशोधनाप्रमाणे शोधनिबंधासाठी सुध्दा तथ्ये संकलित करण्याची गरज पडते. तथ्य संकलन म्हणजे अध्ययन विषयाच्या सखोल अभ्यासासाठी अध्ययन सामग्री गोळा करणे होय. हे तथ्य संकलन प्रामुख्याने दोन प्रकारे करण्यात येते.

तथ्य संकलन :–

प्राथमिक स्त्रोंत – प्राथमिक तथ्य संकलना अंतर्गत गोळा करण्यात येणारी तथ्ये ही प्रामुख्याने निरिक्षण, प्रश्नावली आणि मुखाखत अनुसूची यांच्या

Scanned with OKEN Scanner

ISBN- 978-16-30412-22-7

माध्यमातून गोळा केली जातात.

द्वित्तीयक स्त्रोंत– द्वित्तीय तथ्य संकलन हे शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमानपत्र तसेच प्रकाशित आणि अप्रकाशित ग्रंथाच्या माध्यमातून गोळा केली जातात.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी प्रामुख्याने द्वित्तीयक तथ्यांचा आधार घेण्यात आले असून ही तथ्ये बंजारा समाजाचे शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने यांच्याशी संबंधीत असून ग्रंथ, पुस्तके, नियतकालिके, मासिके, वर्तमानपत्र, अहवाल यांच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आली आहेत.

गोर बंजारा समाज :–

भारतीय संदर्भात बंजारा समाज हा भारतीय सभ्यता व संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे. जागतिक संदर्भात जेव्हा बंजारांचे अध्ययन केले जाते तेव्हा ते जिप्सी, बोहेमियन, प्लमिश, तारमार, हितेन्स इत्यादी नावांनी ओळखले जातात. या सर्वाचा इतिहास त्यांच्या बोलीभाशेतून उपलब्ध आहे. कारण प्राचीन व मध्ययुगीन काळात हे लोक अशिक्षित होते आणि त्यांचे मूळ स्थान भारत आहे. 'जत मतरो वत गोकूळ नंगरी, आसी नंगरीनं गोरमाटी वसगे' अशा प्रकारचे लोकगीत आजही समाजात वेगवेगळया सांस्कृतिक कार्यक्रमात गाईल्या जाते. गोर बंजारा समाज हा सिंधू संस्कृतीकालीन वा सिंधू संस्कृती पर्वकालीन समाज असल्याचे सप्रमाण सिध्द झाले आहे. सिंधू संस्कृती काळापासून हा समाज धर्मविहीन, गोर संस्कृती, रूढी, परंपराचे पालन करून निसर्ग पुजक आदिम समाज म्हणावा लागेल. तो आपल्या जीवन शैलीलाच आपला धर्म मानत आलेला आहे. काळ जसजसा बदलत जातो तसतसा काळाबरोबर इतिहास, संस्कृती, समाज या सर्वामध्ये परिवर्तन होत असलेला दिसून येते. परंतु हे सर्व बदल होत असताना बंजारा समाजाचे मुळचे सांस्कृतिक रचनाबंध आजही शाबूत राहिलेले दिसून येते. बंजारा समाजाच्या ऐतिहासिक पुराव्यासंदर्भात अनेक दाखले देता येईल. सिंधू संस्कृतीपासून ते थोर साहित्यिक नजीर यांच्या गझलामध्ये उल्लेख आहे, नजीरच्या गझलांपैकी एक गझल 'सब ठाठ पडा रह जायेगा जब लाद चलेगा बंजारा' या वाक्यावरून असे निदर्शनास येते की, बंजारा समाज हा त्या काळातही होता आणि ते सातत्याने भटकंती करीत असत, असेच या विधानावरून सिध्द होते.

भारतातध्ये वेगवेगळया राज्यांत बंजारा समाज समुदाय करून राहत असून तांडा व्यवस्थेची जोपासना करीत असतांना दिसून येते. भारतात बंजारा समाजाची तांडे प्रामुख्याने महाराश्ट्र, केरळ, कर्नाटक, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, बिहार, तामिळनाडू, पंजाव, हरियाना या राज्यात मोठया प्रमाणात आढळते. गोर बंजारा समाजाची प्रदेशपरत्वे वेगवेगळया नावांनी ओळख निर्माण झालेली आहे. महाराष्ट्रात काही जिल्हयात बंजारी व इतरत्र बंजारा किंवा लमाण म्हणून ओळखले जाते. बंजारा विशेशतः विदर्भ व मराठवाडयात मोठया प्रमाणात आढळून येते. वाणिज्य किंवा वणज या शब्दावरून बंजारा किंवा बनजारा आणि लवण म्हणजे मिठ वाहणारे यापासून लमाणी हे नाव त्यांना मिळाले असावे. त्यांच्या मूलस्थानाविशयी निश्चित माहिती मिळत नाही. महाराष्ट्र राज्यात बंजारा समाजाला विमुक्त जातीचा दर्जा दिलेला आहे. आंध्रप्रदेशात ते सुगाली, दिल्लीत शिरकिवन, राजस्थान व केरळात गवारिया, गुजरात मध्ये चारण बंजारा म्हणून ओळखले जातात.

संस्कृती म्हणजे संस्कारातून घडून येणारी कृती ज्याच्यानुसार एखाद्या समाजाला आपल्या जीवनाला आकार द्यावयाची इच्छा असते. अशा अंतिम मूल्यांची जाणीव म्हणजे संस्कृती म्हणता येईल. तांडा व्यवस्थेत संस्कृतीची जोपासना केली जाते. तसेच या संपूर्ण व्यवस्थेला तांडा व्यवस्था गोरवट म्हणून संबोधले गेलेले आहे. भारतीय बंजारा समाज हा स्वतंत्र अशी आपली स्वतःच्या संस्कृतीची जोपासना करीत असतात. बंजारा लोक आपल्या सांस्कृतिक एकीकरणास 'गोरवट' असे म्हणतात. स्वतःला हे लोक गोर म्हणून घेतात. गोरमाटी म्हणजे बंजारा स्त्री–पुरूष असा बंजारा बोलीभाषेतील शब्द आहे. स्वतःच्या बोलीला हे लोक गोरबोली, गोरूर बोली म्हणून संबोधतात. म्हणूनच बंजारा गणाचे खरे नाव गोर बंजारा गण हे असावे.

गोर बंजारा समाजाचे शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने :–

संत सेवालाल महाराज यांच्या सुधारणावादी व मानवतावादी विचारांचा आकलन केल्यास आपणास ते विचार विज्ञानवादी किंवा प्रत्यक्षवादी विचार असलेले दिसून येतात. संत सेवालाल महाराज हे

Scanned with OKEN Scanner

बंजारा समाजाचे कल्याणकारी समाजसुधारक होते. बंजारा समाजाच्या हितासाठी, समाजाला वैज्ञानिक दृश्टिकोन देण्यासाठी वेगवेगळया प्रकारे उपदेश दिले. या थोर समाजसुधारकांनी बंजारा समाजाला खरी दिशा देण्याचे कार्य केले. संत सेवालाल महाराजांनी देखील समाजला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. बंजारा समाजात प्रचलित अशी म्हण आहे की,

मातेर मांयी मत छ
मतेर मांयी ताकत छ
ताकतेर मांयी राज छ
राजेर मांयी साज छ
अन सेरो मुळ मातो छ

या बंजारा बोली प्रमाणे बंजारा सामाजाचा विविध क्षेत्रामध्ये विकास करावयाचा असेल तर प्रथम ज्या ठिकाणी विचार निर्माण होतात ते आहे डोके, त्या डोक्याचा विकास करावयाचा असेल तर शिक्षण घ्यावे लागेल. शिक्षण घेतल्यानंतरच विचाराची देवाण–घेवाण होवू शकते. विचाराचे आदान–प्रदान झाले तर या समाज व्यवस्थेतील धार्मिक, प्रशासकीय, राजकीय, व इतर सत्ता बाबत चिंतन होवू शकते. यामध्ये समाजाची स्थिती कळू शकते, समाजाची स्थिती कळल्यानंतर समाजाला दिशा ठरविता येवू शकते. पण यासाठी प्रथम गरज आहे ती म्हणजे समाजातील मुला–मुलींनी शिक्षण घेणे. शिक्षण हा एकच आणि एकच पर्याय समाजाच्या विकासासाठी हातभार लावू शकतो. परंतू आज सध्य परिस्थितीत बंजारा समाजातील शिक्षण घेणायाचे प्रमाण अजूनही खूपच अल्प प्रमाणात आहे. कारण की दुष्काळ असेल किंवा अत्यंत गरिबीची परिस्थीती असेल या वेळी बंजारा समाजातील तांडा, वाडी, वस्ती वरील लोक कामासाठी इतर ठिकाणी स्थंलातर करीत असतात. तेव्हा अनेक गावातील, तांडयातील शिक्षण घेणारे युवक–युवती, मुले–मुली या सर्वांना सोबत घेवून कुटुंब प्रमुख कामासाठी भटकंती करीत असतात. त्यावेळी ती सर्व गरिब कुटुंबातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहत असते.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शिक्षणाविशयक विचारांचा आदर्श बंजारा समाजातील शिक्षण घेत असलेल्या मुला–मुलींनी घेतला तर समाज परिवर्तनाला व समाजाच्या विकासाला खुप वेळ लागणार नाही. महात्मा ज्योतीबा फुले, शुद्र–अतिशुद्राच्या गुलामगिरीचे, दुःखाचे कारण अविद्या आहे असे म्हणत. महात्मा फुले यांनी 'शेतक-याचा आसुड' या ग्रंथात म्हटले आहे की,–

विद्ये विना मती गेली ! मती विना निती गेली!!
निती विना गती गेली ! गती विना वित्त गेले!!
वित्त विना शुद्र खचले !
एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले !!

हा महात्मा फुले यांचा संदेश म्हणजे क्रांतीकारक तर आहेच पण एक नविन तत्वज्ञान मांडणारा आहे. बंजारा समाजातील शिक्षित, शिक्षणाच्या प्रवाहात असलेले व शिक्षणापासून वंचित असलेले, सर्व मुलां–मुलींनी महात्मा फुले यांच्या विचारांचा आधार घेतल्यास समाज परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करू शकेल. अन्यथा आज आपणास दिसून येते की 50 टक्के पेक्षा जास्त लोक तांडयातून उसतोडणीला महत्वाच्या सणाच्या वेळी म्हणजेच दसरा आणि दिवाळीच्या दरम्यान हे बंजारा बांधव आपल्या परिवारासह आपले बिहाड सोबत घेवून उसतोडणीला महाराष्ट्रातील कानाकोपयात पोहचलेले दिसून येतात. दुश्काळ असो अथवा अन्य विकट परिस्थितीमुळे लोक कामासाठी भटकंती करीत असतांना दिसून येते. भटकंती करणाया या बंजारा बांधवाना तांडयातच उघोग निर्मीतीचे साधने उपलब्ध करून दिल्यास हा समाज देखील स्थायी रूपाने त्या तांडयात राहून स्वतः च्या उदरनिर्वाहाची स्वतः करू शकेल. तेव्हा मात्र आपणास बदल दिसून येईल. त्यामुळे या समाजातील अत्यंत दूर्बल आणि गरिब जनतेला देखील विकसित करण्यासाठी शासन आणि सरकार यांच्या वतीने सर्वोतोपरी प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

गोर बंजारा समाजातील आजही प्रचलित असलेल्या विचारांचा परामर्श होणे आवश्यक आहे. पारंपारिक बंजारा समुदायातील लोकगणात असे म्हटले जात असे की, 'शिकच शिकावच, शिके राज घडावचं, शिके हात घडावचं' ही शिकवण याच बंजारा संस्कृतीची देण आहे. म्हणून असे म्हणता येईल की, शिक्षण हें समाज परिवर्तनाचे सर्वोत्तम मुलमंत्र आहे. समकालीन भारतात बंजारा समाजाला विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी लेखनी हा सर्वात महत्त्वपूर्ण साधन असून या साधनाच्या आधारे

समाजाची दिशा बदलण्यास वेळ लागणार नाही.

'माझ्या कल्पनेतील आदर्श समाज हा स्वातंत्र, समता, व बंधुता यावर आधारित असेल. या नवसमाज व्यवस्थेच्या रचनेत शिक्षणाची महत्वाची भूमिका असते. त्यामुळे प्रत्येकाला शिक्षणाची उचित व समान संधी असावी. अशा मूलगामी व शाश्वत मूल्यांवर आधारित समाज व्यवस्थेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृढ विश्वास होता. 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो पिल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही', असं डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटलं आहे. समाजात चांगल्या सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लोकांनी शिक्षण घेतलं पाहिजे याविशयी ते कायम आग्रही होते. शिक्षणामुळे माणसाला आपल्या कर्तव्यांची आणि हक्कांची जाणीव होते, असं डॉ. बाबासाहेबांचे मत असत.

समकालीन आव्हाने :—

स्वतंत्र भारताच्या 70 वर्शानंतर देखील बंजारा समाजाला शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक तसेच इतर क्षेत्रात पाहिजे त्या प्रमाणात संधी मिळाली नाही, तर काही ठिकाणी जात या आधारावर संधी दिली नाही. तसेच पारंपारिक पध्दतीने तांड्यातील लोंकाना राजकीय क्षेत्रात शिरकाव करण्याची संधी उपलब्ध होवू दिली नाही. अपवादात्मक काही व्यक्तींनाच संधी मिळाली. परंतू समाजाचे नेतृत्व करणारे कार्यशील, कर्तव्यशील व्यक्ती जो पर्यंत समाजासाठी लढा उभारू शकत नाहीत, तोपर्यंत समाज संघटित होवू शकत नाही. म्हणून बंजारा समाजाला राजकीय क्षेत्रात बंजारा समाजाच्या लोकसंख्येनुसार प्रतिनिधीत्व दिले तर 25—30 पेक्षा जास्त आमदार व 5—6 खासदार इतके सदस्य दिल्यास या समाजाला एक वेगळी दिशा प्राप्त होईल, आणि बंजारा समाज देखील परिर्वनासाठी सज्ज राहू शकते. म्हणून राजकीय असेल अथवा इतर सर्व क्षेत्रात संधी देवून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

आजच्या समकालीन युगात बंजारा समाजासमोर अनेक आव्हाने आहेत, या सर्व आव्हानांना सामोरे जात असताना बंजारा समाजाला वेगवेगळया समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. म्हणून या समाजाला परिवर्तनाची आणि प्रगतीची दिशा मिळणे फारच गरजेचे असलेले दिसून येते. बंजारा समाजाला विकासाच्या केंद्रस्थानी आणण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे शिक्षण आणि शिक्षणाबरोबर अन्य शासकीय सोयी—सुविधा आणि हे सर्व साध्य करण्यासाठी बंजारा समाजाला अनुसूचित जमातीचे आरक्षण देखील मिळणे गरजेचे आहे. आरक्षणाच्या ऐवजी या देशात आणि राज्यात मात्र बंजारा समाजाचे शोषण होत आहे. देश आणि राज्य स्तरावर सर्व वरिष्ठ जाती समूहातून या समाजावर अन्याय, अत्याचार, शोषण, पिळवणूक होत आहे. भारतातील बंजारा समाजावर झालेला अन्याय असो अथवा महाराष्ट्रातील बंजारा समाजावर झालेला अन्याय, हे सर्व प्रभुत्वशाली जाती समूहाच्या माध्यमातून बंजारा समाजाचे शोषण पारंपारिक ते आधुनिक समाजात देखील होत आहे. हे सर्व बंद होण्यासाठी किंवा या बंधनातून मुक्त होण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा आदर्श घेणे आणि त्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, 'तरुणांनी राजकारणाकडे नाही तर ज्ञानार्जनाकडे व ज्ञानातून समाज परिवर्तनाकडे लक्ष द्यावे. ज्ञानाची गरीबी नसेल तर तुमची सत्ता नसताना सुध्दा तुम्ही सत्ताधा-यानांही कंट्रोल करु शकाल, एवढी क्षमता या शिक्षणात नक्कीच आहे'. म्हणून बंजारा समाजाला शिक्षण क्षेत्रात पुढे आणणे फार गरजेचे आहे. शिक्षणातून समाज परिवर्तन व विकासाची ध्येय साध्य करता येवू शकेल. 21 व्या शतकातील सर्व आव्हाने आणि आव्हानांना तोंड देण्यासाठी बंजारा समाजाला शिक्षण घेवून संघर्ष करण्याची गरज आहे. संघर्श हा परिवर्तनासाठी महत्वाचा असतो. कार्ल मार्क्स देखील, भांडवलदार आणि कामगारांच्या शोशणाबद्दल हेच सांगतात की, कामगारांनो संघटित व्हा, अन्यायाविरूध्द संशर्घ करा, त्या संघर्षात निचित पराभव झाले तर फार मोठे नुकसान होणार नाही, परंतू विजय झाला तर साम्यवादी समाज उदयास येवू शकते म्हणजेच परिवर्तन होवू शकेल. या समाजात सर्वांना समान संधी मिळेल. अशाच प्रकारे बंजारा समाजातील लोकगण एकत्र येवून समाजावरील अन्यायाविरूध्द संशर्ध करून समाज परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे. तेव्हा मात्र बंजारा समाजाची प्रगती, परिवर्तन आणि विकास होवू शकते.

Scanned with OKEN Scanner

ISBN- 978-16-30412-22-7

~ अनुक्रमाणिका ~

१. 'नंगारा-घर' व संत सेवालाल सागर संग्रहालय प्रकल्प अभ्यास अहवाल
तेजूसिंग पवार १ - ४

२. गोरमाटी भाषा व्यवहारे माईर 'अनुस्वारेर उच्चार'': एक अभ्यास
भिमाणीपुत्र मोहन गणुजी नायक ५ - ६

३. पेनार बानो
डॉ. श्रीराम सिताराम यींजरावत ७ - ११

४. वाते मुंगा मोलारी - हुंमाळो
भिमणीपुत्र मोहन गणुजी नायक १२

४. गोरूर हालत (कविता)
सुरेश मंगुजी राठोड १३

५. नघांरा घोराणों - नघांरा घोरावजो
आरजूनीया सीतीया भूकीया मेघावत १४ - १५

६. नव लक तारा
मारतीया रामचंधीया भूकीया १६ - १७

७. हुंमाळो (कविता)
सुरेश मंगुजी राठोड १८

८. प्रतिज्ञा ''गोर बंजारा सेवाधर्म''
डॉ. सुनिता अशोक पवार १९

९. गोरबोली - गोरवाणी (बंजारा भाषा) प्रस्ताव
निलेश प्रभू राठोड २० - २२

१०. गोर बंजारा लोकसाहित्यातील मानवी जीवनमुल्ये
प्रा. नेमीचंद एफ. चव्हाण २३ - २८

११. बंजारा समाज आज, काल आणि उद्या
प्रा. मोतीराज राठोड २९ - ३०

१२. सेवालाल महाराजांचे तत्वज्ञान : एक अध्ययन
डॉ. प्रकाश जाधव ३१ - ३३

१३. गोर बंजारा समाज : शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने
डॉ. ईश्वर ल. राठोड ३४ - ३७

१४. गोर बंजारा जमातीची व्यापकता व जेष्ठता
प्राचार्य माणिक स. राठोड ३८ - ४२

१५. क्रांतीवीर सेवालाल बापुचे बोल अन गोर जीवनशैली
प्रा. ग. ह. राठोड ४३ - ४६

Scanned with OKEN Scanner

About the Author

Dr. D. N. Chinte

Is presently working as Associate Professor and Head Dept. of Fishery Science in Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) since 2003 to till date. He obtained his M.Sc. Degree in Zoology from S.R.T. M. University Nanded. Ph.D. Degree in Zoology from Marine Research Laboratory at Ratnagiri affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad.

He is working as B.O.S. Member in the subject of Fishery Science. He is recognized PG teacher and Research Guide in Zoology at Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad.

He is a Member of 'Dnyandeep' Yearly Magazine Editorial Board. He is a life member of Indian Association of Aquatic Biologiest (IAAB), the Indian Society for Parasitology (U.P.), Life Member of Zoological Society of India (Z.S.I.) and Life Membre of Indian Science Congress Association (I.S.C.A)

He also published three books as well as number of research papers in Nationa and International Journals.

GEETA PRAKASHAN
HYDERABAD

9 788194 089599

Text Book of FISH PATHALOGY And PARASITOLOGY

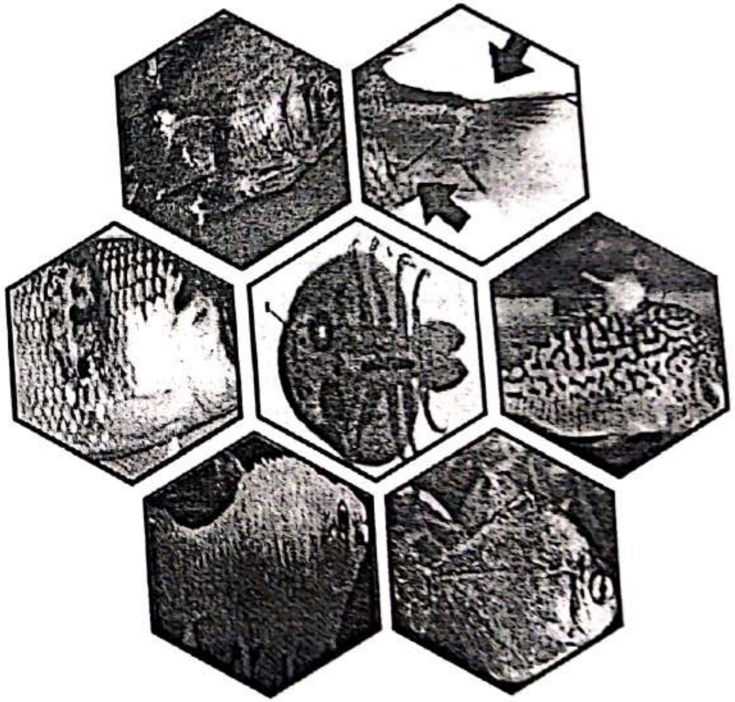

Dr. D. N. Chinte

ISBN : 978-93-83672-76-9

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे : अनुभवाचे विद्यापीठ

संपादक

डॉ. रमेश लांडगे

डॉ. सविता कोठावळे

डॉ. कृतिका खंदारे

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-76-9

Editor
Dr. Ramesh Landge डॉ. रमेश लांडगे
Dr. Savita Kothawale डॉ. सविता कोठावळे
Dr. Kratika Khandare डॉ. कृतिका खंदारे

Publication
Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
www.rjournals.co.in, Email-hitechresearch11@gmail.com
Mob. No. 8149668999

Printing
R.R.Graphics, MIDC, Latur

First Edtion - 1st October 2018

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from **Dr. Ramesh Landge**

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-83672-76-9

३०. अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी वाङ्मय १५६
प्रा. संदीप परदेशी

३१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा साहित्यातील समाजवास्तव १६१
खलसे समाधान एकनाथराव

३२. महाराष्ट्र के दलित साहित्य का प्रतिक साहित्य रत्न अन्ना भाऊ साठे एक खोज. १६६
भुताळे दत्ता मारोती

३३. अण्णा भाऊ साठे : मार्क्सवादी विचारवंत १७०
प्रा. सौ. ललिता सिद्धार्थ हिंगोणेकर

३४. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङमय १७५
ग्रंथपाल - गादेकर पी.सी.

३५. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचार १८०
वैशाली श्रीरंग थोरात

३६. अण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान १८७
डॉ. राजेंद्र बगाटे

३७. अण्णा भाऊ साठे : मानवतावादी साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे के साहित्य में विद्रोही चेतना १९५
प्रा.डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले

३८. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ति आणि वाङ्मय १९८
बाळासाहेब मधूकरराव सूर्यवंशी

३९. दलित साहित्य आणि अण्णाभाऊ साठे २०५
चव्हाण मदन मानसिंग

४०. अण्णा भाऊ साठे यांची लोकनाट्यविषयक भूमिका २०९
प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे

४१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहीत्यातील आंबेडकरी विचार २१६
डॉ. आर. एस. पारवे

४२. अण्णाभाऊ साठे- कार्य, साहित्य आणि चळवळ २२३
प्रा.मोहन काळकुंटे

४३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाज वास्तव २२८
प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी

Scanned with OKEN Scanner

४०.

अण्णा भाऊ साठे यांची लोकनाट्यविषयक भूमिका

प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे
मराठी विभाग प्रमुख, शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद

औपचारिक शिक्षण व साहित्याची कुठलीही पूर्वपरंपरा नसलेल्या उपेक्षित समाजस्तरात जन्म घेवून स्वयंप्रेरणेच्या बळावर स्वत:स घडवणाऱ्या व सर्व प्रकारच्या जीवन संघर्षास तोंड देत साहित्य क्षेत्रात आपली नाममुद्रा उमटविणारे लक्षणीय लेखक म्हणून अण्णा भाऊ साठेंचा नामोल्लेख करावा लागतो. लोकसाहित्य व तमाशासारख्या लोकाविष्काराची समृद्ध परंपरा त्यांच्या मनात रूजलेली होती. अण्णाभाऊ एक जातीवंत कलाकार म्हणून ओळखले जातात. अण्णाभाऊंचे व्यक्तिमत्त्व हे बहुंआयामी होते, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू आहेत. आपल्या प्रतिभास्पर्शाने जीवनास मंगलमय करावयास निघालेले ते सहप्रवासी होते. साधारणत: १९४५ पासून त्यांनी लेखनास प्रारंभ केला. त्यांच्यावर कम्युनिस्ट विचारांचा प्रभाव होता. बाबासाहेबांच्या विचारांचे ते अनुयायी होते. अगदी 'जग बदल घालुनी घाव, सांगुन गेले मला भीमराव' या गीतातून स्पष्ट होते. अण्णा भाऊ साठे हे कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, कवी, प्रयोगशील कलावंत, चळवळीतील सक्रीय कार्यकर्ते, पारंपारिक तमाशास लोकनाट्याचे रूप देवून त्यास जनमानसात प्रतिष्ठा मिळवून देणारे जातीवंत प्रतिभा असणारे शाहीर, कलावंत होते. साहित्यातील बरेच प्रकार समर्थपणे हाताळणारे व अर्वाचीन मराठी साहित्यात अनेक अर्थांनी महत्त्वपूर्ण, वैशिष्ट्यपूर्ण व अष्टपैलू प्रतिभा सामर्थ्य असणारे अण्णा भाऊ साठे अधिक परिचीत, प्रतिष्ठीत झाले ते त्यांच्या शाहिरी वाङ्मयामुळे. एक आंतरराष्ट्रीय कलावंत व साहित्यीक म्हणून त्यांची ख्याती आहे.

लोककलेतील शाहिरी ही पारंपारिक स्वरूपाची लोककला आहे. या शाहिरी वाङ्मयात लावणी, पोवाडे, प्रबोधनपर गीते आणि तमाशा या रचना प्रकारांचा समावेश होतो. नृत्य, नाट्य व संगीत यांचा मिलाप असणारी पारंपारिक तमाशाची रचना गण, गवळण, बतावणी आणि वग अशा स्वरूपाची होती. अण्णाभाऊंनी पारंपारिक तमाशाच्या रचनाबंधात बदल करून त्यास जे लोकनाट्याचे नवे वळण, रूप दिले. या लोकनाट्याच्या जडणघडणीत त्यांचे असणारे योगदान तसेच अण्णाभाऊंची लोकनाट्ये व त्याच्या कलाविष्कारासंबंधीत एक कलावंत, चळवळीतील कार्यकर्ता म्हणून असलेली त्यांची भूमिका किंवा दृष्टीकोन या प्रस्तुत शोधनिबंधातून लक्षात घ्यावयाचा आहे.

Scanned with OKEN Scanner

लोकनाट्याची पार्श्वभूमी :

ज्या तमाशातून 'लोकनाट्य' हा कलाप्रकार पुढे आला. त्या तमाशाचे प्रारंभीचे बहुतांशी स्वरूप धार्मिक होते. पेशवाईत तमाशा हा प्रकार रसातळाला पोहोचला होता. तमाशात शृंगारिक लावण्यांचे प्राबल्य अधिक होते. तमाशा पाहणे व त्यात काम करणे समाजात हीन दर्जाचे मानले जाई. हे पारंपारिक तमाशातील सर्व दोष घालवण्याचे प्रयत्न करायचे होते. ब्रिटीश राजवटीत तमाशास असलेला राजाश्रय संपल्याने या कलेस उतरती कळा लागली. पुढे महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले सामाजिक सुधारणेचे विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी अनुक्रमे 'सत्यशोधकी जलसे' व 'आंबेडकरी जलसेचा' आधार घेतला. याच पार्श्वभूमीवर अण्णाभाऊंनी तमाशा या कलाप्रकारात एक नवीन क्रांती केली. एक लेखक, कलावंत, दिग्दर्शक, संयोजक अशा अनेक नात्यांनी त्यांचा या कलाप्रकाराशी प्रत्यक्ष संबंध होता. तमाशास लाभलेले भ्रष्ट वळण पाहून व्यथीत झालेल्या अण्णाभाऊंच्या मनास तमाशास उर्जितावस्था प्राप्त करून देण्याचा ध्यास लाभलेला होता. तमाशा रसिक व कलावंतास सामाजिक प्रतिष्ठा लाभावी ही आस होती. याच प्रेरणेतून त्यांनी 'वैजयंता' ही कादंबरी निर्माण केली. अण्णाभाऊंची लोकनाट्यविषयक भूमिका समजून घेण्यापूर्वी ही पार्श्वभूमी ध्यानात घ्यावी लागते. पारंपारिक तमाशात मूलभूत असे बदल करून लोकनाट्याची जी जडणघडण केली यासंबंधी नारायण सूर्वे म्हणतात, "लोकनाट्य हा शब्दच अण्णाभाऊंनी मराठी मातीत सर्वप्रथम पेरलेला आहे."

लोकनाट्यामागील प्रेरणा :

तमाशाचा आधुनिक अवतार म्हणजे लोकनाट्य. लोकजीवनातील संघर्षाचे जिवंत प्रतिक म्हणजे लोकनाट्य. पारंपारिक तमाशास काळ, परिस्थितीच्या संदर्भानुसार दिलेले नवे रूप म्हणजे लोकनाट्य. म्हणजेच जुन्या प्रकारच्या तमाशास नवा आशय, तंत्र देवून सजवलेला नवा नाट्यप्रकार म्हणजे लोकनाट्य होय. अण्णा भाऊ साठे हे बहुजनांचे शाहिर साम्यवादी पक्षाचे सक्रीय कार्यकर्ते होते. याच्या प्रचार व प्रसारासाठी शाहीर अण्णा भाऊ साठे, ह. ना. गव्हाणकर, शाहीर अमर शेख यांनी 'लालबावटा' या कलापथकाची स्थापना करून महाराष्ट्रभर कार्य केले. लोककलेची फार मोठी परंपरा लाभलेली. तमाशा ही रंजन व बोध ही उद्दिष्टे साध्य करणारी बहुजनप्रिय अशी कला आहे. तिचे सामर्थ्य लक्षात घेऊन अण्णा भाऊ साठेंनी या लोककलेस लोकानुरंजनासोबत, लोकप्रबोधन, लोकशिक्षणाची जोड देऊन तिला लोकचळवळीचे प्रभावी माध्यम बनविले. याबाबत त्यांनी दाखविलेली कल्पकता खूपच जबरदस्त आहे. तमाशाचे नामांतर 'लोकनाट्य' असे का झाले? याविषयीचा इतिहास पाहिला असता लक्षात येते.

जेंव्हा संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीने जोर धरला होता. तेंव्हा अण्णाभाऊ लालबावटा कलापथकाद्वारे लोकमत जागृत करीत होते. संधीसाधू, स्वार्थी, राजकारणी यांच्यावर [illegible]

महाराष्ट्रात राहावी यासाठी लेखणीद्वारे फटकारे ओढीत होते. मुंबई कोणाची हा वाद पेटलेला असताना व जनमत महाराष्ट्राच्या बाजूने जात असलेले पाहून तत्कालीन सरकारने अण्णाभाऊंच्या कलापथकावर व तमाशावर बंदी घातली. अण्णाभाऊंना 'माझी मुंबई' हा वग लाखो कामगारांसमोर सादर करायचा होता परंतू घातलेल्या बंदीवर मात करण्यासाठी त्यांनी जी कल्पकता दाखवली ती खूप वाखाणण्याजोगी आहे. तसेच याच घटनेत 'लोकनाट्य' या शब्दाचे जन्मकर्तृत्व दडलेले आहे. कायद्याच्या कचाट्यातही सापडणार नाही व शेरास सव्वाशेर ठरेल अशी नामी युक्ती वापरली. त्यांनी हा वग सादर करण्यापूर्वी स्टेजवरून जाहीर केले की, "मायबाप सरकारने तमाशांवर बंदी घातली आहे. म्हणून आज आम्ही आपल्यासमोर 'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य सादर करीत आहोत." टाळ्यांच्या कडकडाटात व पोलीसांच्या उपस्थितीत याप्रसंगी तमाशाचे लोकनाट्य असे नामकरण करण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले. हे लोकनाट्य सादर करून त्यांनी आपला हेतू सफल केला. शासन व कलावंत यांच्यात घडलेल्या या नाट्यातूनच तमाशा या लोककलेस लोकनाट्याची परिमिती लाभली. अण्णा भाऊ साठेंनी मराठी साहित्यास 'लोकनाट्य' या नवीन नाट्यप्रकाराची देणगी दिली. यामागे हा प्रेरक इतिहास असल्याचे समोर येते.

अण्णाभाऊंची लोकनाट्ये व त्यांची आशयसूत्रे :

लोकनाट्याचे जनक ठरलेल्या अण्णाभाऊंनी साधारणपणे १९४५ ते १९६२ या काळात एकूण १४ लोकनाट्ये लिहिली व सादर केली. तसेच रंजन व प्रबोधन हा हेतूही साध्य केला. अशा लोकनाट्यात 'अकलेची गोष्ट, खापऱ्या चोर, देशभक्त घोटाळे, निवडणूकीतील घोटाळे, कलंत्री, शेठजीचं इलेक्शन, बेकायदेशीर, माझी मुंबई, मूक मिरवणूक, लोकमंत्र्याचा दौरा, पुढारी मिळाला, पेंग्याचं लगन, बिलंदर बुडवे, दुष्काळात तेरावा' यांचा समावेश होतो. जो त्या काळी खूपच गाजली. यातील आशय व अभिव्यक्ती रूपात नाविण्य आहे.

अकलेची गोष्ट मधून मार्क्सच्या विचारांचा धागा गुंफला. हे जग कामगारांच्या श्रमातून तयार झाले असल्याचे बिंबवत मार्क्सचा विचार अर्थात वैचारिक व राजकीय जाणीव जागृतीचा हेतू साध्य केला. खापऱ्या चोर, बेकायदेशीर व शेठजीचं इलेक्शन ही लोकनाट्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या प्रचारासाठी लिहिली. लोकमंत्र्याचा दौरा व देशभक्त घोटाळे मधून काँग्रेसी नेत्यांच्या दिखावू धोरणावर टीका केली. 'बिलंदर बुडवे व पेंग्याचं लगीन' यात विनोदाच्या माध्यमातून समाजातील अपप्रवृत्तीवर प्रहार केले. विविधतेतून एकात्मतेचे दर्शन घडवणाऱ्या पु. ल. देशपांडे यांच्या राष्ट्रसेवादलाने जे पुढारी पाहिजे हे लोकनाट्य सादर केले त्यास प्रतिसाद म्हणून 'पुढारी मिळाला' हे लोकनाट्य निर्माण केले. राजकीय पार्श्वभूमी लाभलेले, मार्क्सवादी विचारांचा प्रचार करण्यासाठी अर्थात मुंबईच्या चाळ जीवनातील कामगारांना आपल्या दैन्यावस्थेतून बाहेर पडायचे असेल तर संघर्षात्मक मार्गाने जावे लागेल हे सुचित करण्याचे कार्य मूक मिरवणूक मधून केले. याशिवाय अण्णा भाऊ साठेंनी ज्या वगनाट्यातून

Scanned with OKEN Scanner

लोकनाट्यास जन्म दिला ते माझी मुंबई हे लोकनाट्य संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा लढा तीव्र करण्यासाठी निर्माण केले. गरीब, गिरणी कामगार, कष्टकरी माणसांच्या जीवनाची, त्यांच्या जगण्याची परवड तसेच या परवडीविरुद्ध लढा उभारण्याचे आवाहन केले. मुंबई ही महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग आहे. ही मागणी समर्थपणे मांडताना म्हटले, "जसे गरुडाला पंख आणि वाघाला नखं तशी ही मुंबई मराठी मुलखाची आहे" असे ठाम प्रतिपादन केले.

अण्णाभाऊंची लोकनाट्यविषयक रचनातंत्र व भूमिका :

लोकनाट्याचे लेखक, अभिनेता, दिग्दर्शक, निर्माता अशा विविधांगांनी लोकनाट्ये जगलेल्या अण्णाभाऊंची लोकनाट्यविषयक भूमिका किंवा दृष्टीकोन लक्षात घेताना काही नाविन्यपूर्ण बाबी समोर येतात. अण्णाभाऊंनी पारंपरिक तमाशात जे पौराणिक, ऐतिहासिक व धार्मिक विषय होते त्यास फाटा दिला. त्याजागी महागाई, निवडणूका, कर्जबाजारीपणा, काळाबाजार, टंचाई, दारिद्र्य असे प्रचलित विषय लोकनाट्यात आणले. इथेही अण्णाभाऊंचे पुरोगामित्व सिद्ध होते.

पारंपरिक गणेशवंदनेच्या, गणाच्या जागी छत्रपती शिवाजी महाराज, लोकमान्य टिळक यांसारख्या लोकनेत्यांना, आदरणीय वाटणाऱ्या संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम यांसारख्या संतकवींना केंद्रस्थानी ठेवले. राष्ट्रीय पुरुष, राष्ट्रभूमी, कलावंत, गुणीजन यांना केंद्रस्थानी ठेवून रसिकजनास मानवंदना देण्यासाठी लोकवंदना गायनाची प्रथा सुरू केली. हा बदलही त्यांनी जाणीवपूर्वक केला.

अण्णाभाऊंनी लोकनाट्यातून परंपरागत 'गवळण' प्रकार वगळला. अण्णाभाऊंची सभ्यतेवर, मांगल्यावर श्रद्धा होती. म्हणून हा कलाप्रकार त्यांच्या कलादृष्टीला उचित वाटला नसावा असे डॉ. सदा कऱ्हाडेंनी म्हटले. गवळणीमधील कृष्ण, सवंगडी, पेंद्या, राधा व तिच्या सख्या गवळणी या सर्वांनाच बगल देत लोकवंदनेनंतर लगेच वग सुरू केला. पारंपारिक तमाशात 'महिला' हा थट्टेचा विषय असायचा परंतू अण्णा भाऊ साठेंनी आपल्या लोकनाट्यातून महिलांनाही स्वाभीमान, प्रतिष्ठा असते हे ठामपणे दाखवून दिले.

अण्णाभाऊंनी आपल्या लोकनाट्यात पारंपारिक 'सोंगाड्या'या पात्रास वगळले. या सोंगाड्याच्या संदर्भात दत्तात्रय पाटील यांनी 'अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी वाङ्मय' या पुस्तकात विस्ताराने यावर चर्चा केली आहे. त्यांच्या मते हा बदल समाज जागृतीसाठी मिळालेली देणगीच आहे.

परंपरागत तमाशात असणारा राजा, राणी, सेनापती, प्रधान ही कल्पनारंजक पात्रे वगळून त्याऐवजी गावकरी, शेतकरी, पुढारी, श्रमिक, पाटील अशी वास्तववादी पात्रे आणली. तसेच पारंपारिक तमाशात असणाऱ्या नृत्यप्रधान श्रृंगारास कमी करून त्या ठिकाणी वर्गसंघर्षाच्या सवाल जवाबांना स्थान दिले. 'पेंग्याचं लगीन' मध्ये राणू व शेतकरी यांच्यात असे मार्मिक सवाल जवाब पहावयास मिळतात. एकूणच लोकवंदना व वग एवढाच तमाशा

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-83672-76-9

ठेवला. 'लोकनाट्य असे नामकरण केले व रूढही केले. हे त्यांचे क्रांतीकारी कार्य नाट्यक्षेत्रातील अण्णाभाऊंचे योगदान मोठे असल्याचे सिद्ध करते.

अण्णाभाऊ संबंधी लोकनाट्य विषयक भूमिका मांडणारी मते अनेक अभ्यासकांनी व्यक्त केली आहेत. यामध्ये शाहिर द. ना. गव्हाणकर लिहितात, "अण्णाभाऊंनी बहुतेक सर्वच लोकनाट्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रचार मोहिमेची गरज म्हणून लिहिली. कामगार, शेतकरी चळवळीने कम्युनिस्ट पक्षाने वा संयुक्त महाराष्ट्र समितीने वेळोवेळी हाती घेतलेल्या मोहिमेतील एक प्रचाराचे साधन म्हणून ते रचले गेले." तसेच 'जनतेची कदर करणारा लोककवी' या आपल्या प्रस्तावनेत डॉ. सदा कऱ्हाडे लिहितात, "अण्णा भाऊ साठे यांचा प्रकृतीपिंडच शाहिरी बाण्याचा होता. मराठी शाहिरी वाङ्मयात त्यांनी तुफान संचार केला. लोकजागृती प्रचारकार्य आणि समुहशक्तीला आवाहन करणे ही त्यांच्या लोकनाट्याची उद्दिष्टे होती. लोकरंजनाबरोबर लोकशिक्षणं हे त्यांच्या लोकनाट्याचे साध्य होते." याशिवाय डॉ. एस. एस. भोसले, डॉ. कृष्णा किरवले, डॉ. गंगाधर पानतावणे यांसारख्या अनेकांनी हा दृष्टिकोन मांडला आहे.

अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यात तात्कालिक स्वरूपाचे प्रश्न आहेत. एक उत्कट जीवनाविष्कार म्हणून ही लोकनाट्ये रसिकमनाची पकड घेतात. जसे 'माझी मुंबई' या लोकनाट्यातील प्रश्न तात्कालिक होता. जो आजही सर्वांना भावतो. यामागे त्यांनी तात्कालिक प्रश्नास श्रमिक व भांडवलदार यांच्यातील संघर्षाचे स्वरूप दिले होते. म्हणूनच डॉ. गुरव म्हणतात, "महाराष्ट्राच्या स्वाभीमानाच्या इतिहासाचे एक सोनेरी पान म्हणजे हे लोकनाट्य होय."

निष्कर्ष :

अण्णा भाऊ साठे यांचे मराठी साहित्यात, सांस्कृतिक चळवळीत वैशिष्ट्यपूर्ण असे योगदान आहे. एक जीवनवादी भूमिका स्वीकारून लेखन केल्याने त्यांचे लेखन समाजाभिमुख, वास्तववादी स्वरूपाचे बनले. काळाशी, अनुभवाशी बांधील राहून, समाजपरिवर्तन व क्रांतीसाठी लोकरंजनापेक्षा लोकशिक्षणाची आवश्यकता असते. हे समजून त्यांनी पारंपारिक तमाशा या लोककलेस लोकशिक्षणाकडे वळविण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. त्यासाठी तमाशावर सरकारने घातलेली बंदी ही नामी संधीच ठरली. 'माझी मुंबई' या वगनाट्यासंदर्भात घडलेल्या घटनेने त्यांना लोकनाट्याचे जन्मकर्तृत्व बहाल केले. ऱ्हास पावलेल्या, भ्रष्ट झालेल्या महाराष्ट्रातील तमाशाला मराठी जनतेत पुन्हा मानाचे स्थान प्राप्त करून देणाऱ्या अण्णाभाऊंचे मराठी लोकनाट्याच्या विकासात्मक बदलातील योगदान महत्त्वाचे ठरते.

लोकनाट्यातून जीवन संघर्षाचे, जीवन प्रतिक्रीयेचे कमालीचे चित्रण करून रंजन व प्रबोधन हे दोन्ही हेतू साध्य केले. समाजाच्या सुखदुःखाशी, हिताशी स्वतःची नाळ जोडून याच

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-83672-76-9

धारणेशी व विचाराशी इमान राखत लेखनकार्य केले. साहित्याच्या क्षेत्रात लोकनाट्य निर्मितीतून एक नवे पर्व निर्माण केले. लोकनाट्यास एक नवा चेहरा, नवे परिमान प्राप्त करून दिले. त्यामुळे त्यांची ही निर्मिती आधुनिक मराठी शाहिरी काव्याचे भूषण ठरते.

तमाशाकडे बघण्याचा दृष्टीकोनच बदलला. लोकनाट्याचे विषयही काळानुरूप, काळगामी व कालसापेक्ष असेच घेऊन समाजप्रबोधनाचे बहुमूल्य काम केले. समाज परिवर्तनाशी व राजकीय क्रांतीशी एकरूप होऊन समाजातले चैतन्य फुलवण्याचे काम केले. अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यात 'लोक' हा केंद्रबिंदू आहे व त्याच्या समोवतीचे जग हे आशयद्रव्य आहे. त्याचे स्वरूप प्रामुख्याने राजकीय व आर्थिक असल्याने त्यांची लोकनाट्यसृष्टी अधिकच फुलत गेली. ग्रामीण व नागरी जीवनाच्या प्रश्नांविषयी त्यांनी १४ लोकनाट्ये लिहिली. सर्वसामान्यांना कळेल, रूचेल अशा भाषेतून लोकनाट्य निर्मिती केली. जिच्या मुळाशी साम्यवादी विचारधारा आहे.

लोकनाट्य हा त्यांच्या प्रकृतीला मानवणारा साहित्य प्रकार असून जो त्यांनी ताकदीने हाताळला. सर्व लोकनाट्यांचे प्राणभूत सूत्र व सुर हा लोकप्रबोधन, लोकजागर व लोकपरिवर्तन असा सारखाच आहे. आजही लोकनाट्याचे प्रवर्तक ठरलेल्या अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्यिक, सामाजिक व सांस्कृतिक कार्याची नोंद घ्यावीच लागते. अनेक अभ्यासकांनी मांडलेल्या मतातून अण्णाभाऊंचा लोकनाट्यविषयक दृष्टीकोन तर स्पष्टच होतो. तसेच त्यांनी मराठी लोकनाट्य वाङ्मयास दिलेले योगदानही निर्विवादपणे मान्य करावे लागते. साम्यवादी जीवन निष्ठेतून प्रचार करणारे लेखनकार्य झाले. पारंपारिक लोककलेने जुनी कात टाकून एक अभिनव लोकप्रबोधक असे लोकनाट्याचे स्वरूप धारण केले. त्यामुळे त्यांची लोकनाट्ये केवळ रंजनप्रधान न ठरता लोकमत बनविणारी प्रचाररूप विचारधारा बनली. पारंपारिक विचार, श्रद्धा, समजुतींना फाटा देवून नवविचार, प्रबोधनात्मक मुल्यांचा उद्घोष, मार्क्सवादी विचारसरणीचा आग्रही पुरस्कार व मानवतावादी, बहुजनहिताय बहुजनसुखाय ही भूमिका घेऊन त्यांची लोकनाट्ये पुढे येतात.

एकूणच ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला तर महात्मा फुले विचारप्रणित सत्यशोधक जलशांनी १९ व्या शतकांत जे वैचारिक जाणीव जागृतीचे कार्य केले तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारप्रणित आंबेडकरी जलशांनी २० व्या शतकात सामाजिक चळवळीचे हत्यार म्हणून जे कार्य केले तेच कार्य अण्णा भाऊ साठे यांच्या लोकनाट्यांनी केले आहे. त्यामुळे एका अर्थाने फुले-आंबेडकरांच्या चळवळीचा विकास म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांच्या शाहिरीकडे व लोकनाट्याकडे पाहता येते.

ISBN : 978-93-83672-76-9

संदर्भ :

१) संपा. प्रा. डॉ. शिवाजी जवळगेकर, 'जननायक अण्णा भाऊ साठे', साहित्यभूषण अण्णा भाऊ साठे कला अकादमी व संशोधन केंद्र लातूर, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट २००७.

२) संपा. चंद्रकांत वानखेडे, 'अण्णाभाऊ साठे साहित्य दर्शन', संकेत प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती ०६ डिसेंबर २००७.

३) डॉ. नरेंद्र मारवाडे, 'साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे', लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती १ मे २०१०.

४) संपा. बळीराम कांबळे, डॉ. नारायण कांबळे, व्यंकट बलांडे, 'कॉम्रेड अण्णा भाऊ साठे : एक चिंतन', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती डिसेंबर २०१०.

Scanned with OKEN Scanner

मानव अधिकार: नई दिशाएं

अंक: 16, वर्ष: 2019

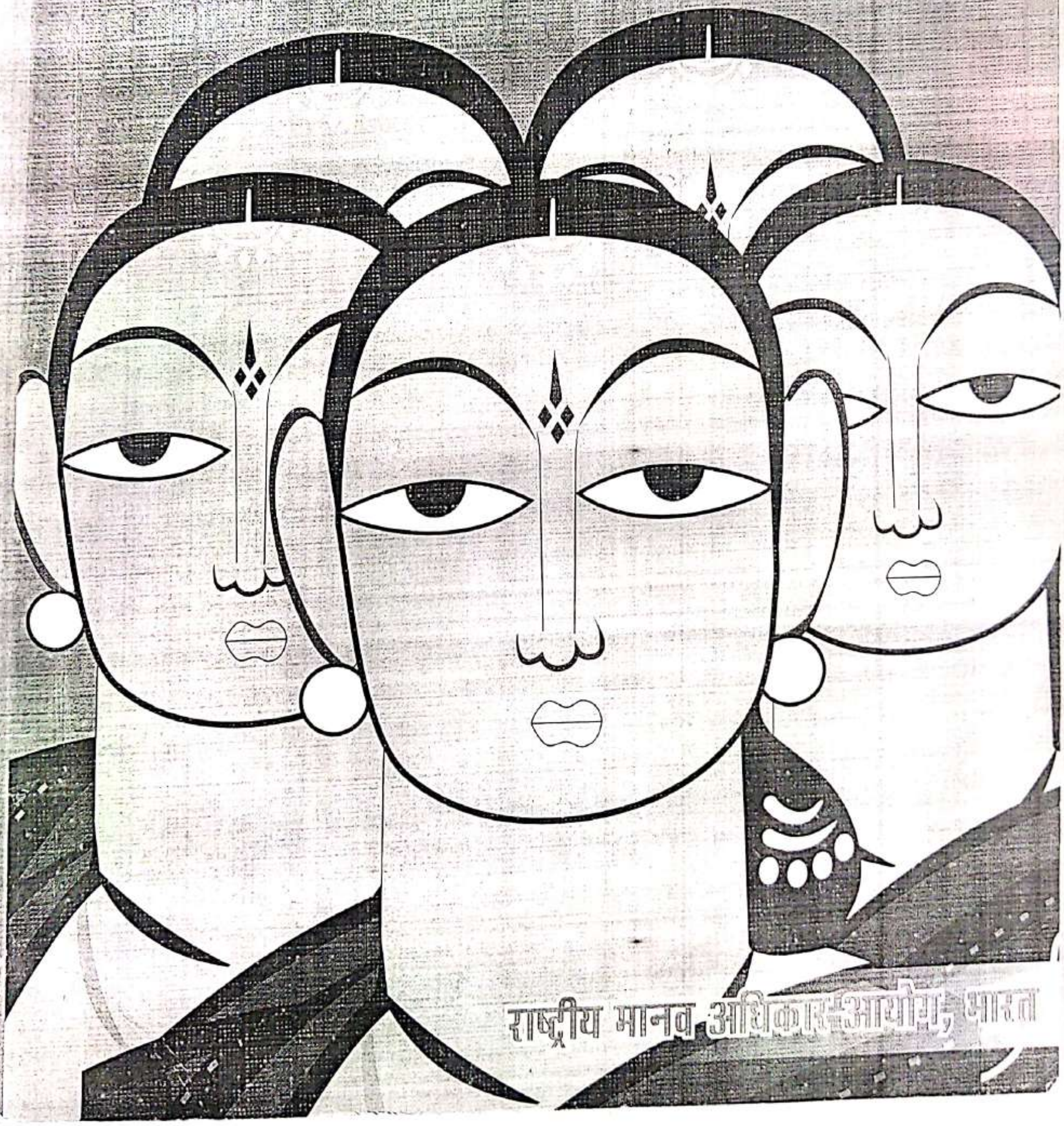

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, भारत

Scanned with OKEN Scanner

मानव अधिकार : नई दिशाएं

अंक : 16 | वर्ष : 2019

अनुक्रम

दो शब्द

न्यायमूर्ति श्री एच. एल. दत्तू
अध्यक्ष, राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

आमुख
डॉ. ज्ञानेश्वर मुले
सदस्य, राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

संपादकीय
श्री जयदीप गोविन्द, आई.ए.एस.
महासचिव, राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

खण्ड–I

आलेख

- मानव अधिकार से वंचित उपेक्षित समाज — 3–6
  राजेश कुमार यादव
- अन्योदय और मानव अधिकार — 7–10
  नामानंद गौतम साठे
- युद्ध व सशस्त्र संघर्ष क्षेत्रों में हाशिए पर स्त्री समाज–यौन हिंसा और मानव अधिकार — 11–20
  रामशरण तिवारी
- बाल–श्रम : एक सामाजिक अभिशाप — 21–40
  नीलमणि शर्मा
- हाशिए का समाज और मानव अधिकार — 41–50
  ज्ञानवती धाकड़

Scanned with OKEN Scanner

अन्योदय और मानव अधिकार

नामानंद गौतम साठे*

आज विश्व धरातल पर मानव अधिकारों की चर्चा ने आंदोलन का रूप लिया है। सृष्टि की रचना के समय से ही मानव-जाति अपने अस्तित्व को बनाए रखने और जीवन की अनिवार्य आवश्यकताओं, सुविधाओं और सुरक्षा के प्रति सजग रही है। विश्व के सभी राजनीतिक विचारक यह मानते हैं कि स्वतंत्रता मानव-जीवन का सबसे बड़ा वरदान है। आज विश्व के प्रायः सभी लोकतांत्रिक देशों में न केवल मानव अधिकार को मान्यता दी गई है अपितु उन्हें संरक्षित भी किया गया है। लेकिन दूसरी ओर मानव अधिकारों के उल्लंघन के मामले स्पष्ट हो रहे है। यह अत्यंत विचारणीय प्रश्न है इस संदर्भ में विकसित एवं विकासशील देशों की दृष्टि का अंतर जो कि सामाजिक विवाद का विषय बना हुआ है तथा मानव अधिकार क्या हैं? इसका हनन क्यों? किस रूप में हो रहा है? आदि प्रश्नों पर विचार करना होगा।

भारत में हाशिए के लोग विषय पर विधिवत अध्ययन का अभाव ही है। समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, पत्रकारिता आदि विषयों में सीमांत किसान, बंधुआ, दिहाडी, मजदूर, आदिवासी समाज, स्त्री समाज, दलित समाज आदि को लेकर स्वतंत्र लेखन हुआ है। इन सबका विचार हाशिए के लोग के रूप में किया जाना आवश्यक है। भारतीय समाज में उच्च वर्ग, समूहों और समुदायों के अलावा अनेक लोग समुदाय अथवा समूह ऐसे है जो आर्थिक, राजनीतिक आदि कारणों से अत्यंत कमजोर हैं। जीवन-यात्रा से बाहर फेंके गए हैं या फिर पिछड़ गए हैं। मुख्यधारा से बाहर होने के कारण अथवा बाहर कर दिए जाने के कारण हाशिए का जीवन जी रहे हैं। "हाशिए का अर्थ है कोर, किनारा, छोर, बगल, एक ओर होना, अलग करना या पन्ने के चारों ओर का किनारा।" इससे स्पष्ट है कि जो मुख्य भाग अथवा मुख्य धारा से अलग कर दिया गया है वह हाशिया है। हाशिए के लोग वे लोग हैं, जो मुख्य धारा से अलग रहकर जीवन-यापन कर रहे हैं। जो उपेक्षित जीवन जीने के लिए विवश हैं।

मुख्याधारा की नीतियां और योजनाएं हाशिए के लोगों के हित की नहीं हैं। ये नीतियां व्यवस्था के अनुकूल होती हैं। इससे हाशिए के लोगों के मन में यह डर है कि ये नीतिया हमें नष्ट कर देंगी। प्रसिध्द आदिवासी विचारक श्री वाहरू सोनवने लिखते हैं, "आज कहा जाता है कि आदिवासियों को मुख्यधारा में आना चाहिए। मेरे सामने प्रश्न पैदा होता है, यह मुख्यधारा किसकी है? किसने बनाई है? कोई धारा तैयार करे और आदिवासी उसमें शामिल हो, यह ठीक नहीं। जिस धारा के निर्माण में हमारी भागीदारी नही होगी और उसमें हम भागीदार नहीं होंगे। इससे यह स्पष्ट होता है कि वर्तमान व्यवस्था हाशिए के लोगों के साथ न्याय नहीं कर पाती ओर वे लोग लगातार उपेक्षित जीवन जीने के लिए विवश हैं। स्टानक्वीस्ट ने लिखा है, दो संस्कृतियों के माहौल में समानांतर जीवन जीना उसकी विवशता बन जाती है। वह हाशिए पर चला जाता है। इससे उसके व्यक्तित्व में परिवर्तन आने लगता है।

आर्थिक विवशता उसके स्थान परिवर्तन का कारण होती है। लोग काम के लिए स्थान बदलते हैं और नई जगह पर अपने आपको व्यवस्थित करना चाहते हैं। पर चाहकर भी ऐसा

* विभाग प्रमुख, राजनीति विज्ञान, शिक्षण महर्षि ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, जिला उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

Scanned with OKEN Scanner

नहीं कर पाते और सीमांत आदमी बनकर रह जाते है। भारत में खेत में काम करने के लिए बाहर से लाए गए लोग, दिहाड़ी और बंधुआ, मजदूर, घरेलू नौकर और वेश्यावृत्ति के लोग आर्थिक कारणों से ही उस ओर जाते हैं।

हाशिए के लोगों के जीवन स्वरूप का बारीकी से अध्ययन किया तब यह ध्यान में आया कि उनके जीवन संघर्ष के तीन चरण होते हैं। प्रथम चरण में व्यक्ति को इस बात का ध्यान ही नहीं होता कि वह दोहरी जिंदगी जी रहा है। इस समय वह दोनों संस्कृतियों से परिचित होता है। वह दोनो संस्कृतियों को पहचानते हुए जीने का प्रयत्न करता है। वह समस्याओं से अनजान होता है। यह उसकी पहचान का प्रथम चरण होता है। दूसरी अवस्था तब आती है जब वह दो संस्कृतियों के बीच झूलता है। एक द्वंद्व निर्माण होता है। उसके भीतर एक संकट निर्माण होता है। इसी कारण वह किसी एक बात का निर्णय नहीं ले सकता। वह हाशिए का आदमी बन जाता है। इसी अवस्था में व्यक्ति में कुछ विशेष लक्षण निर्माण होते है। अकेलापन, बेचैनी, खीज आदि गुण दिखाई देते हैं। इसके बाद व्यक्ति अपने लिए एक निर्णय लेता है। अपने जीवन की दिशा निश्चित करता है। यह उसकी तीसरी अवस्था है। अस्थायीपन, बेचैनी, तनाव, क्लेष, व्यग्रता, अशांति कम होने लगती है। यह सब उसके अपने अचेतन मन की क्रियाएं होती हैं। इस प्रकार के लक्षण भारतीय समाज में दलित, आदिवासी, स्त्री, मजदूर, वेश्या, विधवा, बेसहारा लोग आदि समुदायों में पाए जाते हैं।

भारतीय समाज में हाशिए का जीवन जीनेवाले लोगों में स्त्रियों का स्थान सर्वोच्च है। स्त्रियां सामाजिक, जीवन में मुख्यधारा के अंदर की होती हैं। ऐसा होने पर भी उनकी स्वतंत्र पहचान नहीं होती है। वे किसी की बेटी, किसी की पत्नी अथवा किसी की माँ या बहन होती हैं। वे स्वयं स्वतंत्र रूप से कुछ नहीं होती। समाज में स्त्री की कोई अपनी पहचान नहीं होती। या तो अपने पिता के नाम से पहचानी जाती हैं अथवा विवाह के बाद में उसकी पहचान अपने पति अथवा पुत्र से जुड़ जाती है। इसलिए आज स्त्रियों की स्थिति भारत में बहुत कमज़ोर है। वैदिक काल में स्त्रियों का स्थान महत्त्वपूर्ण था लेकिन वर्ण–व्यवस्था के बाद उनका स्थान कमजोर होता गया। संपत्ति के मामले में उन्हें कोई अधिकार नहीं था। आगे चलकर उन्हें मौलिक अधिकारों से भी वंचित किया गया। लेकिन मानव अधिकार आयोग की स्थापना होने के बाद उनकी परिस्थितियों में सुधार आया है।

हमारे समाज में पारिवारिक संरचना में घरेलू नौकरों की स्थिति विचित्र है। वे हर क्षण परिवार के साथ रहकर भी हाशिए पर होते हैं। उनका संपूर्ण जीवन परिवार की सेवा में गुजर जाता है। फिर भी वे उस परिवार के नहीं हो पाते। अगर उन पर कोई संकट आता है तो परिवार उनकी कोई सहायता नहीं करता और अलग खड़ा हो जाता है। वे नौकर विपरीत परिस्थिति में अपने अस्तित्व की रक्षा भी नहीं कर पाते। ऐसे समय अपने सीमित होने का दर्द उन्हें सालता है। यही स्थिति वार्षिक अनुबंध पर खेती में काम करने वाले नौकरों की भी होती है जिन्हें सालगड़ी कहा जाता है। अभी भी स्थिति यह है कि इनका कोई संगठन नहीं है अथवा इनकी ओर से संघर्ष करने वाली संस्था नहीं है। विधवा, देहकर्मी और कॉलगर्ल्स की स्थिति तो और अधिक खराब है। समाज उन्हें हिकारत या तुच्छता की नज़र से देखता है और उनकी समस्याओं की ओर ध्यान ही देना नहीं चाहता।

भारत का दलित समाज सदियों से शापित जीवन जी रहा है। उनकी बस्तियां गांव

Scanned with OKEN Scanner

= बाहर होती थीं। वे अस्पृश्य माने जाते थे। स्वयं दलित भी ऊंची–नीची जातियों में बंटे हुए थे। उनके कोई अधिकार नहीं थे। हिंदू धर्म में अनेक प्रकार की विसंगतियां थीं। ये ... दलितों को हर प्रकार से प्रताड़ित करते थे। दलित विरोधी व्यवस्था के कारण दलित अपमानित किए जाते थे। अस्पृश्यता साधारण अपमान नहीं जो एक बड़ समुदाय को मनुष्य ... चुपचाप सहना पड़ रहा था। "सदियों से स्वतंत्रतापूर्व तथा स्वातंत्र्योत्तर भारत में उच्च ... की सुख–सुविधा के लिए जीतोड़ मेहनत और उसके एवज में नाममात्र मजदूरी, गालियां और लात–घूसों की प्राप्ति दलित समाज के लोगों की नियति रही है। शासक वर्ग, जमींदार ... के जोर पर जिसकी लाठी उसकी भैंस की कहावत को चरितार्थ करता रहा और महाजन उनका आर्थिक तौर पर शोषण करता रहा। आज डॉ. अम्बेडकर के प्रभाव से दलितों की परिस्थिति में थोड़ा परिवर्तन आया है। लेकिन सामान्य दलित आज भी सीमांत आदमी ही है। भारतीय समाज में दलित अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष कर रहे हैं। वे अपने आपको स्थापित करना चाहते हैं। हाशिए को तोड़कर मुख्यधारा का हिस्सा बनना चाहते हैं। स्वतंत्रता के बाद और संविधान लागू होने के बाद संविधान के कुछ प्रावधानों से अस्पृश्य समाज के अधिकारों का संरक्षण किया हैं। इसमें 17 अनुच्छेद में अस्पृश्यता को गैरकानूनी बतलाया है उतना ही नहीं उसको शैक्षणिक, राजनीतिक और नौकरी के क्षेत्र में आरक्षण देते हुए उनमें सुधार लाने का प्रयास किया है और 1993 में मानव अधिकार आयोग की स्थापना होने के बाद उनकी परिस्थिति में सुधार आया है।

भारत का आदिवासी समाज हाशिए का जीवन जीने के लिए अभिशप्त है। वह अपनी मान्यताओं, विश्वासों तथा परंपराओं को लेकर जीना चाहता है। आज भी उनमें अनेक अंधविश्वास पाए जाते हैं। जादू–टोना, जंतर–मंतर, वशीकरण, मोहनी आदि पर अधिकाश ... विश्वास करते हैं। वन देवताओं की पूजा और वन अथवा जंगल का जीवन उन्हें अच्छा लगता है। अपनी विशेषताओं के कारण वह कौतुहल के केंद्र हैं। अपनी कुछ जनजातीय विशेषताओं के कारण वे मुख्यधारा के आकर्षण का केंद्र रहे है। इसका अर्थ यह नहीं कि सभी लोग इसी प्रवृत्ति के हैं। कुछ लोग हैं जो इस प्रकार की प्रवृत्ति से अलग सोचते हैं। जीवन पद्धति को बदलना चाहते हैं। आर्थिक, सामाजिक कारणों से वे विकास से दूर है। अपनी जनजातीय भिन्नताओं के कारण यह समाज आरंभ से ही मुख्यधारा के समाज के लिए आकर्षण और कौतुहल का विषय रहा है। सच्चाई यह है कि मुख्यधारा का समाज उनकी समस्याओं को समझना नहीं चाहता। उनके भटकाव के कारणों को जानने का प्रयत्न भी नहीं करता। उन्हें उपेक्षा से देखता है। मुख्यधारा के लोग उनके जंगलों में भटकने को एक सहज ... मानते हैं। आधुनिक वैज्ञानिक प्रगति के संदर्भ में आदिवासी समाज के जीवन–संघर्ष पर विचार करने पर पता चलता है कि विकास की प्रक्रिया ने राजनीतिक व्यवस्था के साथ मिलकर आदिवासी समाज को जितना छला है, उतना किसी और ने नहीं। विकास के नाम पर जमीनें ली गई और उन्हें उचित मुआवजा भी नहीं मिला। उनको ठीक ढंग से बसाया भी नहीं गया। इन्हीं कारणों से वे भटकने के लिए विवश है। वे मुख्यधारा में आकर अपना जीवन ... से सुधारना चाहते हैं वो भी मुख्यधारा ऐसा नहीं होने देती क्योंकि इसमें मुख्यधारा का ... है। इन्हीं सब कारणों से वे हाशिए के लोग बनकर रह गए हैं। इनके सब अधिकार छीन लिए गए हैं फिर भी भारत में मानव अधिकार आयोग की स्थापना के बाद उसकी परिस्थिति में सुधार लाया गया है। यह बात उल्लेखनीय है कि सरकार उनके लिए विभिन्न सरकारी योजनाओं से उनकी परिस्थिति में सुधार लाने का प्रयास कर रही है।

पिछले कुछ वर्षों में विश्व की अर्थव्यवस्था में परिवर्तन आया है। गैट समझौते के बाद भारत भी उसका सदस्य बना है। निजीकरण, उदारीकरण, वैश्वीकरण का बोलबाला है। विभिन्न उद्योगपति अपने उद्योग अलग–अलग देशों में स्थापित कर रहे है। इंजीनियर कुशल कर्मचारी दूसरे देशों में जाकर काम कर रहे है। लगातार स्थान–परिवर्तन हो रहा है। भारत के अनेक लोग अमेरिका, जापान, ऑस्ट्रेलिया तथा अरब देशों में काम के लिए जा रहे हैं। वे अपनी जन्मभूमि से उखड रहे हैं। दूसरी जगह जड़ें जमाना कठिन हो रहा है। दो देशों की संस्कृतियों के बीच वे फंस गए हैं। यहां मुख्यधारा में ही दरारें पैदा हो रही है। उपयोगितावादी तथा उपभोक्तावादी संस्कृति उन्हें हाशिए पर धकेल रही है। स्थान परिवर्तन के कारण वे असहज बन रहे हैं। मूल संस्कृति छूटती नहीं और नई संस्कृति से तालमेल बैठता नहीं। ऐसी स्थिति में वे हाशिए का आदमी बनकर रह जाते हैं।

पिछले कुछ वर्षों से समाज वैज्ञानिक और संचार माध्यमों का ध्यान इस ओर गया है। उनकी समस्याओं को लेकर चर्चा हो रही है। अनेक छोटे–छोटे संगठन बन रहे हैं। विस्थापितों को बसाने के लिए रोज नए–नए आंदोलन खड़े हो रहे हैं और उनके मानव अधिकार का प्रश्न खड़ा हुआ है। पूरे विश्वभर मानव अधिकार के संरक्षण के लिए आंदोलन हो रहे हैं।

मनुष्य हाशिए पर अपनी इच्छा से नहीं जाता। कोई अपनी पहचान खोना नहीं चाहता हाशिए के लोग अपने जीवन काल में दुःख और यातना को सहते हैं। उनको इस प्रकार से विवश करने में मुख्य समाज की भूमिका होती है। आर्थिक, सामाजिक और राजनैतिक कारण उन्हें हाशिए पर ले जाते है। ये सभी कारण मुख्य समाज के अनुकूल होते है। भारतीय समाज की विकासधारा का अध्ययन करने से यह साफ होता है कि मुख्यधारा के अंदर और बाहर हाशिए पर जाने की स्थिति बनाई जाती है। भूमि अधिग्रहण होगा तो लोग रोज़गार की तलाश में भटकेंगे ही। वे अपने मूल में उखड़ जाएंगे। स्थान परिवर्तन होगा। जड़ों से अलग होने से सांस्कृतिक संकट खड़ा होगा। सभ्यता और संस्कृति की भिन्नता उन्हें अलग करती है। प्रजातियों की भिन्नता के कारण भी वे अकेले बनने लगते हैं। हाशिए के लोगों की यह विशेषता होती है कि वे एक समय में दो विश्वों में रहते हैं। एक ओर वे भारतीय होते हैं तो दूसरी ओर विदेशी। दोनों सभ्यताएं अलग–अलग मूल्य, दो विश्व, दो जीवन पद्धतियां और दो संस्कृतियों के बीच झूलते रहते हैं। उनकी इच्छा होती है कि उनकी पहचान बने, उनका अस्तित्व मान्य हो। आज पूरे विश्व में मानव अधिकार की समस्या का मुद्दा खड़ा हुआ है लेकिन पूरे विश्व में मानव अधिकार संगठन की स्थापना हुई है।

• • •

संदर्भ :

1. देवळाणकर शैलेंद्र : समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, सितम्बर, 2011
2. पुरूषोत्तम सत्यप्रेमी : दलित साहित्य और सामाजिक न्याय, आगरा, 2005
3. कृष्णदेव मौर्य : भारत की चर्चित महिलाएं, अतुल प्रकाशन, कानपुर, 2016
4. स्मिता जोशी : मानवी हक्क व जबाबदा–या, गणराज्य पब्लिकेशन्स, पुणे, 2014
5. सतीश यादव व इतर ,संपादितद्व : हाशिए का समाज और हिंदी मराठी साहित्य, अरूणा प्रकाशन लातूर, 2017

Scanned with OKEN Scanner